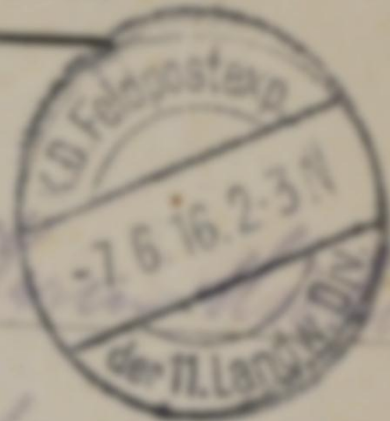

Tak for dine kære Breve

En analyse af et ægtepars brevkorrespondance under
Første Verdenskrig

Feldpostbrief.

Absender:

Speciale udarbejdet af

Stephanie Erlenbach

Historiestudiet, Aalborg Universitet

Juni 2012

**STANDARDFORSIDE
TIL
EKSAMENSOPGAVER PÅ HISTORIE**

Udfyldes af den/de studerende

Prøvens form (sæt kryds):	Projekt	Speciale X	Skriftlig hjemmeopgave
----------------------------------	----------------	-------------------	-----------------------------------

Uddannelsens navn	Historie, Aalborg Universitet	
Semester	10. semester	
Prøvens navn (i studieordningen)	Speciale	
Navn(e) og Studienummer	Navn(e)	Studienummer
	Stephanie Holløse Würtz Erlenbach	20062725
Afleveringsdato	15. juni 2012	
Projekttitel /Specialetitel på dansk	"Tak for dine kære Breve. En analyse af et ægtepars brevkorrespondance under Første Verdenskrig"	
Bachelorprojekttitel /Specialetitel på engelsk	"Thank You for Your Dear Letters. An analysis of a married couple's letter correspondance during the First World War"	
I henhold til studieordningen må opgaven i alt maks. fylde antal sider à 2700 tegn	80 sider	

Den afleverede opgave fylder antal tegn (indholdfortegnelse, titelblad, resumé og bilag medregnes ikke)*	79 sider
Vejleder	Lars Schädler Andersen

Indhold

Summary	6
1. Indledning	8
2. Metode	11
2.1 Kildematerialets beskaffenhed	11
2.2 Krigsbreve som kilde	12
2.3 Mikrohistorie	16
2.4 Erfaringsgeschichte	22
2.5 Afsluttende bemærkninger	24
3. Forskningsoversigt	28
3.1 Udgivelser af krigsbreve.....	28
3.2 Forskning i krigsbreve.....	34
3.2.1 Dansk Forskning	34
3.2.2. International forskning.....	38
4. Jacob og Ella Michelsen	43
4.1 Disposition.....	43
4.2 En personkarakteristik.....	43
4.2.1 Ella Michelsen.....	44
4.2.2 Jacob Michelsen	45
5. Ella og hjemmefronten	47
5.1 Børnene	49
5.2 En pige fra byen som bondekone.....	50

5.3 Religiøsitet og åndelighed	54
5.3.1 Fannys spådom.....	57
6. Jacob og østfronten	59
6.1 Livet som soldat	60
6.2 Forskertilgangen	66
6.3 Forsynet	69
7. Ægteparret Michelsen.....	74
7.1 ”Min inderlig elskede Jacob!”	74
7.2 ”Kære Tullemor”	77
7.3 ”Das stille Gernhaben”	79
7.3.1 Adskillelsen.....	80
7.3.2 Ella som leder af gården	83
8. Konklusion	88
9. Litteraturliste	91

Summary

This study examines a letter correspondence between a wife and husband, Ella and Jacob Michelsen, from the First World War when approximately 26,000 Danish-minded German citizens fought for Germany in the war. In 1915 Jacob Michelsen was conscripted into the German army and sent off to the Eastern front where he remained roughly two and a half years, only interrupted by four periods of leave of absence that Jacob spent at home with Ella at their farm in Aabenraa. The Michelsens would write each other almost on a daily basis and today almost the entire correspondence remains intact, constituting a total of 847 letters. The remarkable thing about this source material is that both sides of the correspondence have been preserved offering us a rare look into the lives and minds of a married couple separated by the First World War. Interestingly, both Ella and Jacob write very eloquently showing us a couple who are both very well-read and whose ponderings on their daily lives and situations reveal interesting aspects of living, thinking and writing during First World War.

Faced with this rather comprehensive source material, I turn to the methodological approach known as *microhistory*, which especially Carlo Ginzburg has helped develop. A key aspect to microhistory is the bottom-up approach which asserts that one must study one's source material very open-mindedly in an attempt to let the sources *speak* for themselves rather than let them *answer* questions posed by historians. A key concern within microhistory is to let some of history's silenced individuals speak – and speak on their own terms that is. This ambition thus almost necessitates the open-minded approach as microhistory posits that when a historian *asks* questions s/he already has preconceptions which will influence his/her reading of the material. To the microhistorian this methodological problem may well restrain the source material's ability to speak on its own terms, and therefore this willed open-mindedness is embraced as a basic premise when analyzing Jacob and Ella's letter correspondence.

The analysis of the letters is divided into three parts with each part focusing on different aspects of the correspondence: Ella's letters, Jacob's letters, and, finally, Ella and Jacob's dialogue and interaction which can be traced in the letters. With Jacob not being there to run the farm, Ella must face this challenge and she realizes that she actually manages this task rather well offering an interesting narrative in the context of the fact that women achieve suffrage in Denmark in 1915, the year that Jacob leaves for war. Jacob, however, is a person with a positive and hopeful belief in fate

but what more is, is that he explicitly assumes the role of a “researcher” often commenting analytically on the new and strange things he encounters at the front.

The analysis of Ella and Jacob’s interaction perhaps holds one of the thesis’ most interesting findings, namely that we can see that Ella’s and Jacob’s interpersonal relationship actually evolves through their correspondence. Initially, Ella writes that she needs reassurance from Jacob telling him how she is unsure whether he actually loves her. Later, this is a non-issue and we see in their letters how they seem to move closer to each other emotionally. Intellectually, they are somewhat different as, for instance, Ella’s letters reveal that she is more of a religious person than Jacob is. Another interesting aspect, which has also been commented on by historians Benjamin Ziemann and Martha Hanna, is that their experiences aren’t that far removed from one another as one may expect. Thanks to their correspondence, they move closer to each other and become more understanding of each other as individuals and as a couple. Through letters they relate very much to each other’s situation, perhaps making the concept of the *home front* a very tangible phenomenon.

The main *raison d’être* of the thesis is its examination of the letters though it also contains reflections of theoretical relevance which thus makes it relevant for the study of wartime letters as such. Jacob and Ella’s experience of the war is an experience they share and through their letters they also share a reality and horizon. Even though they are separated by several hundred kilometers, their marriage persists and even evolves though it becomes a marriage that takes place in the letters. In this way, their *experiences* also extend to words and though not just their actions.

Historiographically, the thesis marks an innovation as never before has a full Danish First World War *correspondence* been analyzed. Internationally, however, this thesis also breaks new ground as never before has a wartime correspondence been analyzed using a microhistorical approach. The findings yield promising results in terms of contributing to understanding Danish cultural history in the context of the First World War. Another new angle the thesis offers is the insight it provides into the wartime experiences of the civilian life and especially the women staying at home in Germany in the First World War. Sadly, this part of Danish cultural history remains insufficiently examined, but this thesis, at least, contributes to this new field.

1. Indledning

”Dagene længes og vi to længes og hele Europa længes”¹

Således skriver Ella Michelsen til sin mand Jacob, mens han er soldat ved østfronten under første verdenskrig. I november 1915 indkaldes Jacob Michelsen til hæren for at blive sendt til østfronten som infanterist for den tyske hær. Jacob Michelsen var forpagter på sin mors gård i Kolstrup ved Aabenraa, som på dette tidspunkt hørte under Det Tyske Kejserrige som følge af krigen i 1864. Her boede han og Ella med deres 5 børn.² I årene, hvor Jacob er soldat ved østfronten, skriver Jacob og Ella et brev til hinanden næsten hver dag, indtil Jacob kommer hjem til familien igen i marts 1918. Denne korrespondance på over to år mellem et dansksindet ægtepar fra Nordslesvig under første verdenskrig er omdrejningspunktet for dette speciale. Det er interessant – og usædvanligt, at brevene i dag foreligger som en næsten komplet bevaret korrespondance, hvor der både er breve fra krigs- og hjemmefronten, og således ser vi ikke kun beskrivelsen fra en side af fronterne. Der er i dansk sammenhæng kun lavet forskning på baggrund af brevmateriale fra den ene af fronterne, og dette er i alle tilfælde undtagen få på baggrund af krigsbreve fra soldaterne. Der foreligger ikke så mange bevarede breve skrevet fra hjemmefronten, da disse ikke er kommet med hjem fra krigsfronten. Hermed foreligger der her med Ella og Jacob Michelsens brevkorrespondance et meget interessant og sjældent kildemateriale. Dermed har jeg valgt at tage fat i hele korrespondancen og ikke kun kigge på enten Ella eller Jacobs breve. Jeg mener, at der i dette materiale således kan findes nogle interessant perspektiver på et ægtepars oplevelser og udvikling under verdenskrig. En næsten fuld brevkorrespondance gør, at man kan følge de to personer over tid og se udviklingen både hos Ella og Jacob, og måden de forholder sig til deres adskillelse fra hinanden og de nye situationer, som de begge er blevet placeret i.

Dette materiale er en rig kulturhistorisk kilde til nordslesvigeres hverdag og krigsoplevelser under krigen. I brevene bliver der diskuteret alt fra hverdagssituationer på hjemmefronten som hvornår, det er bedst at så på marken, hvordan man skal opdrage sine børn og hvad de skal have i julegave, samt hvordan situationen er i Aabenraa og omegn under krigen mht. restriktioner og fødevaremangel til krigsoplevelserne på østfronten, som hvordan man skaber sig kammerater, undgår at arbejde for meget, hvor meget mad der er til rådighed, og hvordan man takler krigsoplevelserne og savner hjemmet og hele tiden venter på at kunne komme hjem på orlov.

¹ Ella, 29. februar 1916

² Michelsen 2009: 22

Der er således meget man kan tage fat i med dette kildemateriale. Derfor mener jeg, at den bedste måde hvorpå man kan undersøge disse breve er ved at gå meget kildenært til brevene og dermed har jeg valgt at arbejde ud fra en mikrohistorisk metode. Når dette er et så usædvanligt kildemateriale, har jeg valgt at kigge på brevene på en meget kildenær og -fordybende måde. Således forceres kilderne ikke til at fortælle eller repræsentere noget bestemt, da man arbejder ud fra kilderne og derved ser, om man kan finde frem til hvilke spor materialet viser, og hvad Ella og Jacob fortæller om, hvad de lægger mest vægt på i denne korrespondance.

Jeg mener, at man kan se nogle interessante mønstre og perspektiver ud fra brevene, da man har en hel korrespondance, som derfor kan ses i sin helhed, og ud fra denne helhedsforståelse af korrespondancen finde frem til de spor, der tilsammen fortæller, hvad det vigtigste indhold er i brevene. Ud fra denne idé om at arbejde med mikrohistorisk metode har jeg formuleret følgende problemstilling:

Ud fra et mikrohistorisk perspektiv undersøges det dansksindede nordslesvigske ægtepar Ella og Jacob Michelsens brevkorrespondance mellem 1915-1918 med henblik på at belyse deres egenforståelse af deres personlige og samfundsmæssige roller.

Jeg mener, at ved at kigge på hvordan og hvad Jacob og Ella skriver til hinanden kan finde frem til, hvad de lægger mest vægt på, både hver især men også hvad de sammen danner af indhold og forståelse i denne korrespondance. Jacob og Ella skriver til hinanden, og dermed konstruerer de her en verden, der tjener til at de sammen kan have en samtale og forståelse for hinanden i brevene. I og med at der er breve fra en kvinde på hjemmefronten og en mand fra krigsfronten kan man finde frem til informationer omkring disse to fronter, og hvordan Ella og Jacob påvirkes af de erfaringer, som de får herigennem, og hvordan de forholder sig til dem. Dette forsøger jeg at belyse gennem første del af problemstillingen. Jeg forsøger at *belyse deres egenforståelse af deres personlige og samfundsmæssige roller*. Hvordan erfarer Ella det at passe gården uden Jacob og dermed få betydelige flere arbejdsopgaver, der gør hende til den administrerende driftsleder? Hvordan påvirker det hende følelsesmæssigt, at Jacob er langt væk på østfronten og hvordan håndterer hun det? Hvordan oplever og erfarer Jacob sin nye situation som soldat ved fronten? Og hvordan klarer han at være langt væk fra familien og hjemmet, og hvordan forholder han sig til dette? Udover disse to perspektiver på hhv. hjemme- krigsfronten mener jeg, at der eksisterer en tredje dimension, som Ella og Jacob skaber sammen, i og med at de har en brevkorrespondance. Kildematerialet er ikke kun en vigtig kilde til, hvordan de hver især erfarer og oplever krigen og dens følger, men også

hvordan den ændrer dem som en enhed, og hvordan en korrespondance gennem breve danner en fælles horisont, hvori de forsøger at dele tanker og følelser og dermed har de et ægteskab i brevene. Brevkorrespondancen mellem et ægtepar under krigen er således en direkte kilde til udviklingen af et ægteskab i denne periode, da det er her, ægteskabet eksisterer – både fysisk som blæk på papir, men også mentalt for Ella og Jacob, da det er her, de skal sende og skrive tanker og oplevelser ned, for at den anden kan få del i og kommentere på dem. Dermed analyserer jeg også ægteparret Jacob og Ella Michelsen, der hverken eksisterer på hjemmefronten eller krigsfronten i denne periode, men som eksisterer og udvikles som synligt bevis i brevene. Således undersøger jeg, hvilken betydning krigen og adskillelsen har for dem som ægtepar. Hvordan påvirker det deres ægteskab? Hvordan skriver et ægtepar til hinanden, når det er den største kontaktflade, de har med hinanden og hvordan opretholder man et ægteskab under disse forhold og hvordan udvikles det? Nærmere betegnet, hvad betyder det for Ella og Jacob og deres samliv, at de primært i over to år nærmest udelukkende har kontakt til hinanden via brevskrivning?³

Jeg mener derfor, at det er retfærdiggjort at sige, at dette speciale bidrager betragteligt til forskningen på området, da dette vil være første gang, at der foretages en analyse af en hel brevkorrespondance fra dansksindede under 1. verdenskrig.

³ Jacob er på orlov fire gange i løbet af sin tid som soldat ved fronten.

2. Metode

2.1 Kildematerialets beskaffenhed

Det første brev, som Ella sender til Jacob er dateret d. 28. juli 1915 og det sidste brev er dateret d. 4. marts 1918, og Jacobs første brev hjem til Ella i Kolstrup er dateret d. 17. november 1915 og det sidste brev er dateret d. 6. marts 1918. Dette giver en korrespondance, der spænder over godt 2 år og 7 måneder. I alt er der 847 breve og postkort. Korrespondancen er primært breve, men når Jacob har kørt i tog til og fra fronten, i de i alt 4 orlovsperioder han får, skriver han i stedet postkort til Ella, hvilket tillader ham at spare på sit brevpapir. Jacobs fire orlovsperioder i sin tid som soldat, som lå i maj og september 1916 samt i april og september 1917, gør dog, at der kun er brevveksling i 2 år og 4 måneder samlet set.

Det formodes, at det er en næsten komplet brevkorrespondance, som er bevaret til i dag. Dog kan man se, at allerede nogle af de breve, som både Jacob og Ella skrev, gik tabt på vejen til og fra fronten, eftersom de begge nævner i brevene, at der er breve, som de aldrig får.⁴ Men af de breve, som de modtager i forbindelse med krigskorrespondancen, er størstedelen bevaret. De skriver et brev næsten hver dag fra d. 15. november 1915 til d. 6. marts 1918, hvor Jacob sender telegram om, at han er i Berlin og kommer til Flensborg fredagen efter.

Langt størstedelen af brevene er skrevet på dansk, men fra juli 1917 begynder Jacob at skrive sine breve på tysk. Dette er ikke af egen vilje, men skyldes skærpede krav fra militærets side og det er først i januar 1918, at Jacob igen begynder at skrive på dansk, men grunden til at han igen skifter tilbage til dansk fremgår dog ikke af brevene. At Jacob først i sommeren 1917 skal skrive sine breve på tysk skyldes formodentlig, at der i 1917 kommer fælles retningslinjer for censur i den tyske hær. Førhen bestemte det enkelte armékorps selv, hvordan de ville censurere og hvor ofte.⁵ Disse fælles bestemmelser for soldaters breve, der indeholder kravet om, at der skal skrives på tysk, gør censuren lettere at foretage for militærets kontrollanter, da brevene således lettere kan læses af dem, som skal læse brevene igennem. I Jacobs armé har der således ikke været strenge krav inden 1917 mht. censur, da der ikke har været krav om, at der skulle skrives på tysk.

⁴ Jacob, 12. februar 1916

⁵ Nørregård 2006: 109

Jacob og Ella dør i hhv. 1955 og 1961 og brevene er herefter blevet opbevaret af deres efterkommere, indtil de blev indleveret ved Landsarkivet for Sønderjylland, hvor de bliver journaliseret i 2000.⁶ Brevene er ikke organiseret med nummer i arkivet, så når jeg henviser til brevene er afsender og dato noteret i kildehenvisningen.

2.2 Krigsbreve som kilde

Soldaterne under første verdenskrig skrev mange breve hjem til deres familier og fik selv et meget stort antal breve sendt ud til fronten sammen med diverse pakker, som kunne indeholde forskellige madvarer. Der blev under første verdenskrig i Det Tyske Kejserrige dagligt sendt ca. 16 mio. pakker og breve, hvoraf 9,9 blev sendt ud til fronten, mens 6,8 blev sendt fra soldaterne til hjemmefronten.⁷ Feltposten har været soldaternes primære kontakt til deres hjem, hvor man har givet livstegn og berettet samt skrevet for at høre om, hvordan det gik derhjemme. Krigsbreve er således en vigtig og interessant kilde, der indeholder information om den almindelige soldats opfattelse, af hvordan krigens hverdag var. Og således også om familiens hverdag på hjemmefronten. Jacob og Ella skriver deres breve næsten i en dagbogsform, hvor umiddelbare tankestrømninger nedfældes på papiret, men hvor Ellas breve mere er tankestrømme, er Jacobs breve ofte fortællende og fortolkende gengivelser af sine daglige oplevelser.

Soldaterne har sendt breve både for at skrive hjem om, hvad man oplevede ude på fronten, men det at (be)skrive har muligvis også fungeret som en måde at bearbejde sine oplevelser på. Man har skrevet til familien derhjemme også for at ”vedligeholde en nogenlunde intakt fælles virkelighedsramme med de nærmeste derhjemme.”⁸ Den udsendte har skrevet hjem og spurgt om hverdagsting, som man har været vant til at være en del af derhjemme; hvordan går det med gården? Hvad har I fået i julegave? Ved at høre om ganske trivielle handlinger, som foregik derhjemme har man haft mulighed for på en vis måde at bibeholde en oplevelse af at være en del af denne hverdag ved at spørge ind til det og høre om det. Brevene er skrevet for at trøste og opmuntre – fra begge fronter. Krigsbrevenes formål træder tydeligt frem, da de skal fungere som beroligelse for dem derhjemme om, at man lever og savner familien. Der fortælles meget i brevene, men der forties for det meste også en del, om hvad der foregår på fronten, som historikeren Sebastian Olden-Jørgensen

⁶ ”Jacob Michelsen og hustru Ella f. Andresen”, Private personarkiver, nr. 511 og nr. 1132, Landsarkivet for Sønderjylland

⁷ Ulrich 1997: 39

⁸ Groa 2009: 58

har påpeget.⁹ Soldaterne ser det nok ikke som en nødvendighed, at familien og venner hører om krigsrædsler, hvilket bare vil gøre dem mere bekymrede, end de er i forvejen. ”De skriver heller ikke meget om kammeratskab eller fjendskab, om de små beskidte tricks, der hjælper en gennem hverdagen, om overordnedes eller underordnedes dumhed. Der er mange store zoner af tavshed, masser af absolut nedprioritering, men nok kun lidt opprioritering.”¹⁰ Således er det sandsynligt, at det nok har været værre på fronterne, end det der beskrives i de breve, som er blevet sendt hjem.

Der har også været foretaget censur på feltposten ved fronterne under krigen. Censuren har for det meste været officerens ansvar, men det kan også have været foretaget af postansatte. Men det har slet ikke været alle breve, der har ligget under for censur. Historiker Martin Bo Nørregaard forklarer, at det er sjældent, at man er stødt på breve, hvor der er blevet rettet noget i teksten.¹¹ Dette er heller ikke at finde i hverken Ellas eller Jacobs breve. Der var meget stor forskel på, hvor meget der er blevet censureret i forhold til, hvor man var udsendt, da den enkelte armé selv stod for at bestemme hvordan og hvor tit, der skulle censureres. Dette har især været tilfældet inden 1917, hvor der bliver skabt overordnede retningslinjer for censur i den tyske hær.¹² Selvom der muligvis ikke har været foretaget grundig censur, der hvor den enkelte soldat har været ved fronten, er det jo ikke sikkert, soldaten har været klar over, at censuren ikke blev foretaget med grundighed. Der har nok foreligget en selvcensur hos den enkelte udsendte, når han skulle sende breve hjem til sin familie. Den enkelte har antageligvis undladt at skrive visse ting af frygt for at blive straffet, hvis der blev fundet ting i brevene, som man ikke måtte skrive om. En bekymring kunne også være om et brev så i det hele taget ville blive sendt, hvis man overskred det acceptable. Man ville jo gerne have, at brevet nåede frem til ens kære.¹³ Ella skriver i nogle breve i slutningen af 1916, at hun er klar over, at der er censurering på de breve, som hun sender af sted til Jacob, og på grund af dette ønsker hun ikke at skrive meget personlige og intime ting.¹⁴ Dog er denne hensigt ikke noget hun håndhæver fast, for på andre tidspunkter er hun meget åbenhjertig i sine breve hjem. Jacob nævner også i et brev til Ella, at et brev, som han har modtaget fra sin svoger, er blevet åbnet, og at dette nok skyldes, at hans breve bliver censureret af og til.¹⁵

⁹ Olden-Jørgensen 2009: 5

¹⁰ Olden-Jørgensen 2009: 5

¹¹ Nørregaard 2006: 109

¹² Nørregaard 2006: 109

¹³ Olden-Jørgensen 2009: 3

¹⁴ Ella, 14. december 1916

¹⁵ Jacob, den. 25. jan. 1916

Breve fra krigsfronten kunne således være gået igennem mange hænder, der har kunnet præge brevene inden, at de er kommet ud på skrift. Olden-Jørgensen taler om fem forskellige udvælgelsesstadier, som krigsbrevene kan være gået igennem. ”1. selvcensuren i felten, hvor soldaten skriver både med henblik på censor og modtager (ofte familien, men også avisoffentligheden). 2. brevcensuren, varetaget af officerer, postansatte [...]. 3. familien, der har valgt at stille brevene til rådighed. 4. aviserne, som har valgt at trykke dem. 5. Harald Nielsen eller en anden redaktør, som har valgt at udgive dem”¹⁶. Fem sluser som breve generelt skal igennem for at nå offentlighedens læsere. Jeg arbejder med en brevkorrespondance, som ikke har været udgivet i en brevsamling, hvorfor det kun er de to første af Olden-Jørgensens kriterier, der er relevante for mit kildemateriale. Dog bliver Jacobs første brev, som han sender efter, at han er blevet sendt af sted til fronten, rent faktisk udgivet i avisen *Hejmdal* d. 26. november 1915¹⁷ og et andet fra februar udgives også i samme avis.¹⁸ Men Ella forklarer i et brev til Jacob, at hun har sørget for at slette noget fra brevet, som hun ikke mente skulle offentliggøres i avisen.¹⁹ Ellers har brevene ikke været udgivet, men været opbevaret af efterkommere.

Dermed er det også i kraft af kildematerialets samtidighed med de beskrevne begivenheder, der gør Ella og Jacobs breve til et så interessant kildemateriale, idet de kan læses, som om de taler uforfalsket om en intimsfære i deres egen samtid og denne uforfalskethed underbygges også af, at de er meget private kilder, hvilket gør, at de ikke lader til at være indlæg i nogen offentlig debat. Når Ella og Jacob så åbenhjertigt skriver om meget følelsesladende emner, bliver det meget tydeligt, hvor privat denne korrespondance er blevet opfattet af Jacob og Ella, selvom de med rette giver udtryk for, at de godt ved, at brevene bliver læst af militærets censurinstans.²⁰ Potentialet, der ligger i dette, er, at personerne træder meget nøgne frem uden forbehold, og brevenes private karakter er tydelig at se fx i brevenes intime kærlighedsbekendelser og hverdagsagtige indforståede og småsludrende omtale af dagens begivenheder.

Hvad, der er specielt interessant i forhold til Jacob og Ellas breve, er, at det er en fuld brevkorrespondance, hvilket vil sige, at man ikke kun kan finde information om en soldats hverdag, eller hvordan det har været for hustruen hjemme i Sønderjylland, men også hvordan dette ægtepar har berettet om deres daglige liv for hinanden og søgt at bibeholde kontakt i form af informationer

¹⁶ Olden-Jørgensen 2009: 5

¹⁷ Ella, 26. november 1915

¹⁸ Ella, 1. marts 1916

¹⁹ Ella, 26. november 1916

²⁰ Ella, 5. oktober 1916

og bibeholde deres ægteskabelige samvær på skrift. De kan således også være kilder til en åndens kulturhistorie, snarere end blot kun håndens kulturhistorie, for det er måske især i deres opfattelser af deres liv og verden, at dette speciales to hovedpersoner er interessante som historiske personer, i kraft af at de i næsten fuld menneskelig figur kan være med til at nuancere og kvalificere vores forståelse af, hvordan et ægtepar dengang kunne leve sammen – og fra hinanden. Og hvordan deres forhold i høj grad vidner om en gensidig respekt og en vis grad af lighed. Denne lighed lader til at blive forstærket i takt med, at det går op for Jacob, at Ella fint håndterer det ledelsesmæssige ansvar, som hun har på gården, nu hvor han er væk.

Det er deres dialog og interne relationer, som især er interessante. Her sidder vi inde med både spørgsmålene og svarene, der gør at man kan følge en samtale, hvor to mennesker forholder sig til hinanden. Dette er altså en kilde til et ægteskab under krigen, og til hvordan de har trøstet hinanden og forsøgt at bevare et tæt ægteskab over en sådan afstand; både en geografisk afstand, men også en afstand mellem de forskellige situationer, som de hver især står i. Ligeledes, når der er en hel korrespondance, er det muligt at se en udviklingslinje, da der foreligger breve i en tidsperiode på 2,5 år. Man kan se, at der er en ændring i, hvordan de skriver til hinanden, bl.a. bliver Jacob med tiden mere følsom i sine breve til Ella, da hun opfordrer ham til at tilkendegive sin kærlighed til hende mere. Udover dette er der også en mere banal ting, som at deres samtale i brevene bliver mere flydende og forstående over for den anden part. De bliver mere komfortable i denne kommunikationsform. De lærer i og for sig hinanden bedre at kende på skrift. Men de lærer også hinanden bedre at kende som mennesker; som individer og som ægtepar. Der er en meget tydeligt udvikling i måden hvorpå, de forholder sig til deres ægteskab og målet med dette. De formulerer sammen i denne fælles korrespondance en fremtid med og for hinanden, som er blevet skabt og styrkes med tiden i deres håb om et videre liv sammen efter krigen. Således er der en betydelig force i at beskæftige sig med en hel samling kilder fra samme korrespondance, da man således lærer kildernes mønster eller struktur bedre at kende – og menneskene og deres oplevelse og erfaring af samtiden fremstår derfor så meget klarere. Når de breve, vi har fra Ella og Jacob, er en hel brevkorrespondance, bliver det nemmere at genkende og sammenligne og læse og forstå deres begreber samt tyde, hvad de mener i forskellige sammenhænge. Ved en læsning af hele korrespondancen vil man begynde at kunne forstå Jacob og Ella og den måde, som de skriver på i en mere nuanceret helhedsforståelse.

2.3 Mikrohistorie

Ella og Jacobs breve, mener jeg, er et oplagt kildemateriale at undersøge gennem en mikrohistorisk eller nyere kulturhistorisk tilgang. På grund af korrespondancens karakter som et stort sammenhængende undersøgelsesmateriale ligner det på en måde andre kildesamlinger, der har ligget til grund for mikrohistoriske fremstillinger. Carlo Ginzburg (f. 1939) arbejder i *Osten og Ormene* med et omfattende materiale fra inkquisitionens protokoller, der gennem Ginzburgs behandling giver indsigt i en form for sekulær modfortælling – som et korrigerende perspektiv – i middelalderens ellers religionsdominerede univers. Hvis nærværende undersøgelse ikke er et korrektiv til forståelsen af aspekter ved 1. verdenskrig, kan den måske fungere som et supplerende perspektiv ind i de menneskelige oplevelser af denne krig, der har haft så store makrohistoriske påvirkninger.

Et af mikrohistoriens tiltalende træk er dens omfavelse af den nære tekstanalyse, der nægter at reducere tekstlige udsagn som bevidstløse afspejlinger af makrohistoriske linjer. Man forsøger her på at undgå at vride armen om på kildematerialet for at få det til at afspejle kontekster, der er bestemt af historikeren (læs: levnslæsning). Ambitionen er snarere at lade kildematerialet ændre forståelsen af den historiske kontekst, hvorfra kilderne stammer. Man fastholder altså i forskningsprocessen en stærk fokusering på og opprioritering af det primære kildemateriale. I denne kildenære – og ikke mindst kildeloyale – tekstanalyse lader man kildematerialet bestemme mere over sig selv og dens udsigelseskraft. Dette sker bl.a. ved, at man lader kildematerialet selv foreslå og vise hvilke temaer, forskeren skal udforske i kildematerialet – snarere end omvendt, som det kan være tilfældet i nogle former for repræsentationskritiske tekstanalytiske tilgange, hvor forskeren på forhånd kan bestemme sig for at undersøge et kildemateriale for at undersøge hvad, det vidner om mht. køns-, nations-, klasse- eller hvad-man-nu-ellers-kan-finde-på-diskurser. Det gør man især for at få historiens mindre ”noterbare” bipersoner til at træde frem og komme til orde i historieskrivningen.

Man kan sige, at der i denne opmærksomhed på den store histories blinde vinkler ligger et etisk eller moralsk udgangspunkt, der tilsigter at give taletid til de menneskeskæbner, der ellers ofte kommer til at stå som stumme tilskuere til historiens fremadskridende hovedfortælling. I denne henseende ligner Ginzburgs mikrohistorie Michel Foucaults (1926-84) fokus på historiens marginaliserede stille (eller bevidst oversete) eksistenser – de gale, der blev skrevet ud af forskellige fremstillinger. Men på trods af at Ginzburg og Foucault har sammenlignelige ambitioner

om at lade dem uden stemme komme til orde, så ligger der en afgørende forskel mellem Ginzburg og Foucault i deres syn på videnskabens karakter, og på hvorvidt et menneske (fx en historiker) kan forstå mennesker fra tidligere tider. Afhængig af hvordan man anskuer lighederne mellem Foucault og Thomas Kuhn, der er kendt for sin teori om de videnskabelige paradigmers inkommensurabilitet, er de – trods visse forskelle – ifølge filosofen Søren Kjørup udtryk for en tankegang om, at hvis en videnskabelig indsigt, der er opnået under ét paradigme/episteme, er denne ubrugelig som indsigt under et senere paradigme ”således at meningsfuld diskussion mellem tilhængere af forskellige paradigmer vil være umulig, så at erkendelser ”i et senere epistem [ikke er] en forbedret videreførelse af erkendelser i det foregående. Forholdet mellem epistemerne har slet og ret karakter af en *gådefuld diskontinuitet*” ifølge Foucault.”²¹ Så hvor Foucault ifølge Kjørup kan siges at udtrykke en radikal udgave af Kuhns paradigmatheori,²² med hvad det medfører af inkommensurabilitet mellem videnskabelige traditioner, så insisterer Ginzburg på, at videnskaben er af en sådan karakter, der gør at udviklinger og ændringer inden for f.eks. historiefaget ikke er betinget af videnskabssociologiske forhold, men at det i videnskaben primært er argumenterne, der i faget accepteres som valid viden.²³ Så selvom de begge er interesserede i at generere modhistorier til regerende forståelser af forskellige fænomener og perioder, lader det til, at Ginzburgs forståelse af videnskaben undgår noget af den inkonsistens, man kan indvende mod Foucault.

Historikeren prøver at forstå fortidens mennesker og bl.a. hvordan de har set verden førhen, men Foucaults forståelse af videnskaben siger, at mennesket, der lever og tænker inden for et bestemt episteme, er afskåret fra at forstå mennesker, der levede under et andet episteme. Dette er, hvad der forstås ved inkommensurabilitet: en indsigt, der er opnået under andre videnskabelige spilleregler, er ikke anvendelige i en anden tid, hvor de videnskabelige spilleregler er anderledes. Men dette filosofiske syn indebærer også, at historikeren er afskåret fra at kunne forstå det fortidige menneske, da det befandt sig og levede under et andet paradigme.

Men denne afskårethed accepterer Ginzburg ikke. Historikeren kan – gennem hårdt og tekstnært kildearbejde – godt nærme sig fortidens menneske, og historikeren er således ikke pr. definition afskåret fra at forstå dette menneske – det sker blot gennem en loyal og opmærksom læsning af dets historiske levn. Dette udgangspunkt synes at kunne blive kvalificeret vha. Hans Georg Gadamer (1900-2002) begreb om *horisontsammensmeltning*; et begreb, der bl.a. beror på idéen om

²¹ Kjørup 1996: 350

²² Kjørup 1996: 350

²³ Muir 1991: xiii

forforståelse. Forforståelse forstås som den forståelse et givent menneske (her: historikeren) har af verden eller mere specifikt: af et bestemt emne.²⁴ Denne forståelse er kendetegnet ved at have sine særegne begrænsninger, hvilket illustreres med, at denne forståelse har en horisont, dvs. at den har udsyn over et givent område, samtidig med, at der er områder, der ligger uden for denne forståelse. At der er noget uden for denne horisont på et givent tidspunkt, betyder dog ikke, at mennesket for evigt er begrænset til sin nuværende horisont, men snarere at mennesket i sin aktive udforskning af ukendte egne i ”vidensfeltet” kan gøre sig nye erkendelser for derved at udvide, hvad der ligger inden for ens horisont.²⁵ ”At udvide sin horisont vil sige, at man kan se andre horisonter end ens egen.”²⁶ Således kan historikeren gennem det detaljerede kildestudie begynde at udvide sin horisont for gennem denne proces at opnå en horisontsammensmeltning med den historiske aktør, som man studerer – fx Ella og Jacob. Ifølge Gadamer vil historikeren aldrig fuldstændigt opnå at se verden gennem det fortidige menneskes briller, som f.eks. Dilthey argumenterede for, kunne være tilfældet.²⁷ Men der kan være tale om en tilnærmelse, der gør at man kan *nærme sig* Ella og Jacobs horisont og erfaringsverden. Og især når der foreligger et så omfattende kildemateriale, bliver det i højere grad muligt gennem forskningsprocessen at kvalificere og nuancere den forståelse af dem, hvilket med Gadamer’s ord sker gennem *den hermeneutiske cirkel*, der henviser til den fortolkningsmæssige proces, hvor fortolkeren kontinuerligt forbedrer sin forståelse af teksten (eller kilderne) ved at lade delen (fx det enkelte brev) kvalificere forståelsen af hele brevsamlingen,²⁸ hvorimod også en mere samlet, overordnet forståelse af brevsamlingen kvalificerer forståelsen af det enkelte brev: ”Vi forstår delene ud fra helheden, forstår helheden ud fra delene.”²⁹

På denne ”praktiske” måde muliggøres det, at historikeren kan forstå det fortidige menneske og ifølge Gadamer kan den tidslige distance, der er mellem mig og Jacob og Ella, være en fordel, da jeg ifølge Gadamer’s tænkning kan være i stand til at se bort fra noget af datidens kulturelle horisont/kontekst, hvilket gør det muligt for mig at møde teksten mere i øjenhøjde, mere på dens egne præmisser. Selvfølgelig bør en historiker altid have den historiske kontekst for øje, men ikke desto mindre er det stadig en tekstanalytisk valid pointe, at man i en historisk situation kan være tilbøjelig til at læse en tekst ind i en ikke-tekstbestemt kulturel kontekst. Så med Gadamer’s pointe in mente virker det plausibelt, at den historiske distance kan være med til at lade teksten (her: brevene)

²⁴ Kjørup 2008: 75

²⁵ Jørgensen 2009: 87-92

²⁶ Jørgensen 2009: 88

²⁷ Holm 2011: 94

²⁸ Jørgensen 2009: 75

²⁹ Jørgensen 2009: 74

tale mere på sine egne præmisser. Men efter at have nærmet sig kildematerialet dog stadig at kunne sætte det i en historisk kontekst.

Mikrohistorien, kan man således sige, prøver at tilnærme sig en gadamersk horisontsammensmeltning, som man ser, når Ginzburg prøver at belyse hvordan mølleren Menocchio i 1500-tallets Italien vitterligt så verden gennem et grundlæggende mere materialistisk verdenssyn, der således for os står som en modfortælling, om hvad datidens kultur var for en størrelse. Pointen – grovkornet sagt – er, at det giver mening at bedrive historie og fagets argumenter bør forstås som argumenter, der godt kan udvikle faget uden den inkommensurabilitet, som en paradigmatænkning, som Foucault kan anses som eksponent for.³⁰

For mikrohistorien er det en central ambition, at der ikke gøres analytisk vold på kildematerialet; således at brevene bliver brugt på deres egne betingelser og selv er med til at forme, hvad der siges ud fra brevene. Ved at have en mikrohistorisk tilgang, tager jeg udgangspunkt i kilderne, som det første, for derefter at læse mig frem til ud fra kilderne, hvad det er muligt at konkludere. Denne tilgang mener jeg især er givtig, da jeg har en hel brevkorrespondance og ikke bare et par enkelte breve og således muliggøres en hermeneutisk cirkel, der i høj grad kan give en nuanceret og facetteret forståelse af Jacob og Ella.

Mikrohistorien har det udgangspunkt at arbejde ud fra noget småt – mikro – som kan være en enkelt person, et lille samfund m.m., for derudfra at kunne drage nogle større perspektiver ud til makroniveau,³¹ hvilket bl.a. står i kontrast til lokalhistoriens mere geografisk begrænsede ambition om at redegøre for dette mindre udgangspunkt. Det er et perspektiv indefra og nedefra, fra det nære og små ud til noget større, hvilket også kunne være specialets credo. Det handler om at kunne kigge på denne nære brevkorrespondance mellem Ella og Jacob for derudfra at kunne se, om man kan drage nogle bredere konklusioner. Denne formulering af Michael Harbsmeier indfanger i høj grad en central del af mikrohistoriens credo:

”den mikrohistoriske nærlæsning af det tilsyneladende marginale og ubetydelige – og ovenikøbet vilkårligt valgte – enkelttilfælde udgør ikke blot et uundværligt supplement

³⁰ Kjørup 2008: 154

³¹ Harbsmeier 1999: 10

og korrektiv til de mere overordnede eller globale analyser, men åbner også op for nye sammenhænge og perspektiver, som det ellers ikke er muligt at opdage.”³²

Det er at gå fra det lille og derefter se, om man kan male med den store pensel – eller bruge en lille pensel til at ændre på vigtige pletter på det store lærred. Forskellen på dette og den forskning, som der ellers ville kunne laves på baggrund af disse breve er, at man måske ud fra en mere traditionel, militærhistorisk tilgang ville have et udgangspunkt, som kunne være, at man ville fortælle om, hvad der foregik på østfronten under krigen og dermed benytte sig af Jacobs breve som en form for eksempel, om man kan slutte fra hans beretninger. I stedet har jeg brevene som første udgangspunkt: De er det primære, og med dem som hovedfokus ser jeg, hvad *de* siger, og hvad *de* lægger vægt på. Hermed er det *deres fortælling*, der er i fokus og altså ikke, hvad *jeg* gerne vil fortælle. Dette kan, som citatet ovenfor også forklarer, være med til at gøre, at man muligvis kan finde nogle interessante perspektiver og/eller informationer i kildematerialet, som man ellers ikke ville have opdaget eller betonet. En klassisk måde at arbejde inden for historie (måske især indenfor PBL) er at starte med at undre sig over en evt. kausal sammenhæng og så undersøge forskellige materialer for at belyse problemstillingen. Det centrale i denne tilgang er, at det er spørgsmålet, der kommer først. Ved ikke at trække ”en formel” ned over brevene, kan det ske, at man ved at læse kilderne meget tekstnært måske kan finde ud af noget andet, som ellers ville være blevet overset. Ole Jorn beskriver i efterskriftet til den danske oversættelse af det mikrohistoriske værk *Osten og Ormene* af Carlo Ginzburg fra 1976, hvordan Ginzburg metodisk arbejder mikrohistorisk med sit kildemateriale:

”I stedet for at betragte fænomenet som betinget og defineret af de omgivende strukturer og processer nærlæser Ginzburg kildeteksterne, og tegn på uoverensstemmelser i teksten tager han som indicier på modsigelser uden for teksten – altså i konteksten”³³.

Det handler om, at arbejde ud fra sit kildemateriale og umiddelbart stole på det og metodisk arbejde på kildernes betingelser for derefter at kunne se det i konteksten. Denne metodiske arbejdsform fokuserer på, hvad kildematerialet siger (i dette tilfælde brevene) og ikke hvad kildematerialet siger om noget bestemt (fx køn, klasse, nationalitet (hvor brevene primært ville læses som levn) eller militærhistorie (hvor brevene primært ville læses som beretning)). Dette er en metodisk overvejelse, der omhandler, om kildematerialet eller problemformuleringen kommer først i det analytiske

³² Harbsmeier 1999: 9

³³ Jorn 2006: 177

arbejde med det historiske materiale. Skal man gå ud fra sit kildemateriale, høre på det og derefter finde frem til, hvad man kan sige ud fra det. Eller skal man starte med en problemformulering og først derefter gå ned i kildematerialet og tage det frem, der er vigtigt i forhold til problemstillingen. Jeg mener, at det kan være meget givtigt at gå ud fra kildematerialet som det første, og dette muliggør en arbejdsform, der gør, at man vil kunne finde frem til nogle perspektiver i materialet, som man ellers ville have overset.

I sådan en meget åben analytisk tilgang til kilderne har man ikke skyklapper på og vil derfor kunne se tydeligere, hvad lige præcis kilderne finder vigtigt og ikke have en forudindtaget forståelse af, hvad man som historiker mener, at ville kunne finde i kilderne. Man er selvfølgelig nødt til at arbejde ud fra en hypotese eller arbejdsspørgsmål for ikke at blive fuldstændig overvældet af de informationer, som bliver læst ud fra kilderne, men disse spørgsmål er ikke en endegyldig form, hvorfra man kun kan kigge på disse forforståelser i læsningen af kilderne, man skal netop være villig til at kaste spørgsmålene til side og kunne tage nye til sig, hvis der ikke lægges vægt på dette i materialet eller, hvis materialet fortæller noget andet. Kildematerialet fremstår hermed intentionelt i stedet for at være et middel til et bestemt analytisk formål. Man læser således kildematerialet med en forståelse for dets *interaktion* med samtiden og konteksten i stedet for at læse dem som *symptomer* på deres samtid. Og når man ser aktørers levn som værende deltagende i en diskurs, snarere end som udtryk for en diskurs, tillægger man således de historiske aktører en betydelig grad af agens, og dette er således den metodiske/teoretiske konsekvens af at læse brevene i øjenhøjde: de historiske personer tillægges med dette metodiske blik en højere grad af selvstændig agens.

Mikrohistorie kan være med til at løse repræsentativitetsproblemet, da denne metodiske tilgang er af den opfattelse, at det er muligt at finde noget generelt i alle individer, i alle aktører, for hvis du graver dybt nok, finder du nogle generelle ting. Men der er samtidig også noget unikt ved den enkelte og måske alene derfor, gør denne særlighed vedkommende interessant at arbejde ud fra. Her kan vedkommende således være repræsentativ, idet der kan arbejdes med et komparativt element. Ved at definere afvigeren fortæller man også noget om normen. Dvs. at det egentlig er irrelevant, om Jacob og Ella repræsenterer normen, da de alligevel er interessante historisk set fra et mikrohistorisk synspunkt, for hvis undersøgelsesobjektet lige præcis repræsenterer en afvigelse fra normen, så er den historiske undersøgelse med til at skabe en nuanceret forståelse af fortiden ved at inddrage fortidens stille eksistenser.

2.4 Erfahrungsgeschichte

En bred definition af erfaringshistorie (*Erfahrungsgeschichte*) er, at man studerer, hvordan erfaringer ”huskes, fortolkes og formidles”.³⁴ For Historikeren Benjamin Ziemann, som har skrevet bogen *War Experiences in Rural Germany* (2007), indebærer tilgangen, at man fokuserer på, hvordan individer konstituerer, fortolker og genfortolker den sociale virkelighed i en uophørlig kommunikationsproces.³⁵ Ziemann, der selv kalder sit værk for erfaringshistorie, introducerer imidlertid tre distinktioner for at belyse feltet: (1) Erfaring (*Erfahrung*) er forskelligt fra oplevelse (*Erlebnis*), hvor oplevelser forstås som umiddelbare indtryk, som man konstant er genstand for. Ziemann drager imidlertid på videnssociologien, hvor erfaringer forstås som de indtryk, som individet er opmærksom på og tillægger opmærksomhed. Når individer således er opmærksomme på disse indtryk, indgår de i en fortolkningsproces, hvilket giver mennesker mulighed for at placere nye indtryk i en allerede eksisterende ramme og dermed give dem mening. Erfaringen er således de oplevelser, som mennesket overvejer og tager med i livet i en refleksionsproces. Den erfaring, som Jacob og Ella allerede har, inden Jacob sendes til fronten, bliver således en ramme for de erfaringer, som de får hver for sig og deler gennem brevene.

(2) Denne foregående ”frasortering” af visse oplevelser, som mennesket ikke tager med i sin *erfaring*, mener Ziemann, er vigtig for den anden distinktion, som inkluderer begrebshistorikeren Reinhardt Kosellecks (1923-2006) distinktion mellem *erfaringsrum* og *forventningshorisont*, hvor førstnævnte erfaringer omhandler det forgangne, mens forventninger henviser til det kommende.³⁶ Koselleck skriver, at ”Der findes ingen historie, som ikke er konstitueret af handlende og lidende menneskers erfaringer og forventninger”³⁷ og disse to begreber – erfaring og forventning – besidder ifølge Koselleck en ”nærmest uovertruffen grad af almenhed”³⁸, dvs., at de er relevante for mennesker til snart sagt alle tider og således også for Ella og Jacob. Dertil kommer at det ene begreb er utænkeligt uden det andet; man kan ikke forvente noget uden at have erfaret og omvendt³⁹ og tilsammen påviser de ”den indre sammenhæng mellem fortid og fremtid, mellem i går, i dag og i

³⁴ Olden-Jørgensen 2010: 8

³⁵ Ziemann 2007: 9

³⁶ Nevers og Olsen 2007: 17

³⁷ Koselleck 2007: 29

³⁸ Koselleck 2007: 30

³⁹ Koselleck 2007: 30

morgen”,⁴⁰ for fortidens erfaringer former hvordan mennesker kan (tillade sig at) have visse forventninger om fremtiden – fx om en krigs afslutning, som, man håber, slutter. Forventningshorisont er således ”den linje, bag hvilken der åbner sig et nyt erfaringsrum, som endnu ikke kan overskues.”⁴¹ Men for Koselleck er erfaring ikke ensbetydende med det, der er sket i fortiden, da ”Begivenhederne i 1933 [Hitlers magtovertagelse, SE] er sket én gang for alle, men de erfaringer, der bygger på dem, kan forandres over tid.”⁴² Og præcis denne sondring er interessant, for herigennem bliver det tydeligt, at man ikke bør sætte lighedstegn mellem soldaternes oplevelser og de erfaringer, som den bredere kultur, tager med sig fra disse oplevelser. For mikrohistoriens vedkommende kunne dennes rolle være, at – som det korrektive middel, den gerne vil være – være med til at gå tættere på de *oplevelser* og *erfaringer*, som soldaterne har haft under krigen. Og ved loyalt at forstå deres oprindelige forståelse af krigen og deres rolle i den, kan der herved blive ændret ved de erindringer, som er blevet skabt i den bredere kulturelle offentlighed, om hvordan soldaterne har oplevet krigen.

(3) Den tredje distinktion anser Ziemann imidlertid som den vigtigste, og det drejer sig her om distinktionen mellem *erfaringer* og *diskurser*. Han forklarer, at erfaringer konstitueres af det subjektive aspekt i konstruktionen af en social virkelighed og er med til at vise, hvordan kommunikative handlinger som at tale og skrive kan være med til at forme og ændre sådanne konstruktioner, som er relateret til livsverdener og socialiseringsprocesser hos specifikke sociale grupper. Diskurser er til gengæld konstitueret af det objektive og ofte ufleksible aspekt i konstruktionen af social virkelighed. Dette skaber begrænsninger for, hvad der kan siges og skrives om bestemte emner i den offentlige sfære. Denne forståelse er således parallel med Foucaults forståelse af diskurser som epistemiske felter, der strukturerer, hvad der (kan) ytres på et givent tidspunkt på et givent sted.

Ziemann forklarer sidstnævnte inddeling ved at beskrive, at det mest dominerende medie i den kommunikative konstruktion af erfaring under 1. verdenskrig var breve og samtaler. Den offentlige diskurs om krigens virkelighed ved fronten, og måderne, hvorpå disse rædselsøjeblikke skulle mindes, først og fremmest er blevet baseret på regimentshistorier, krigsromaner og krigsfilm samt udgivne brevsamlinger, som skulle vise den ’virkelige’ erfaring ved krigsfronten. Under selve

⁴⁰ Koselleck 2007: 31

⁴¹ Koselleck 2007: 35

⁴² Koselleck 2007: 37

krigen sørgede det militære lederskab for, at der blev skabt en offentlig diskurs om erfaringerne ved fronten for at stoppe soldaternes *virkelige* fortællinger om erfaringerne ved krigsfronten fra at komme ud i offentligheden.⁴³ Olden-Jørgensen forklarer korrekt, at erfaringshistorien gerne beskæftiger sig med ”kategorier som forventningshorisont, tolkningsmønstre og søgen efter mening. Udgangspunktet er den meget simple konstatering, at når vi skal forstå og tale om vore erfaringer og dermed give dem en mening, så griber vi tilbage til kulturelle former og mønstre.”⁴⁴ Således bliver erfaringshistoriske problemstillinger gerne at undersøge, hvad fx breve fortæller om den, der skriver, men også indirekte den læsende offentligheds forventninger, deres håb og deres frygt? Hvilke værdier appelleres der til? Hvilket selvbillede og hvilket fjendebillede fremstår? Hvilken mening eller retfærdiggørelse henvises der til? Samt hvad tematiseres der, og hvad forties og endelig: hvilke udviklingslinjer er der at finde?⁴⁵

Som sådan kan et kritisk aspekt ved den militære erindringshistorie være, at vurdere hvordan individuelle soldaters erindringer og oplevelser erindres i kulturen og dermed tages med som en *erfaring* når et samfund skaber *forventninger* for fremtiden på et (nogle gange) kilde-illoyalt (læs: ikke historisk) grundlag. Som helhed virker erfaringshistorien således til at have forskningsmæssig og kulturel ambition, der minder om den, man finder i mikrohistorien, om at en kultur bør komme tæt på kilderne for at forstå tidligere tiders stille eksistenser i øjenhøjde.

Erfaring og forventning findes både på samfunds- og individniveau, men hvis man fokuserer på Jacob og Ellas erfaringer og forventninger virker billedet af deres liv og situation så meget mere klart. For *en kulturs* erfaring af fx første verdenskrig kan ændres. Det kan Ella og Jacobs oplevelser og erfaring ikke, men disse oplevelser og erfaringer kan dog – i kraft af brevenes karakter som samtidigt levn – i dag stå som en mulighed for overhovedet *at skabe* en erindring om dansksindedes *oplevelse* af første verdenskrig, hvor Christensens *Danskere på Vestfronten* stadigvæk står noget alene i denne sammenhæng – om end det er på en anden front i krigen.

2.5 Afsluttende bemærkninger

Ved en tekstnær læsning af brevene vil det være lettere at komme under huden på brevene og dermed Jacob og Ella, da man i kraft af materialets store mængde har mulighed for at lære deres

⁴³ Ziemann 2007: 10

⁴⁴ Olden-Jørgensen 2010: 8

⁴⁵ Olden-Jørgensen 2010: 8

begrebsverden nøjere at kende, end man vil kunne gøre ud fra et enkelt eller for den sags skyld ti breve. De opfattelser, som man kan få ud af et brev, kan blive korrigeret eller dermed kvalificeret af andre breve, og i kraft af at der foreligger en hel og meget omfattende brevveksling, kan dette skabe et nuanceret helhedsperspektiv, ved at Ella og Jacob igen og igen har mulighed for at fremstå fra nye vinkler og dermed vise nye aspekter af dem selv.

Analytisk er der således den mulighed, at det billede, man danner sig i læsningen af brevene, kan blive korrigeret nok så mange gange, hvilket i høj grad lader dem komme til at fremstå og tale som næsten hele mennesker i al deres kompleksitet og menneskelighed, og denne forståelse muliggøres altså ved den gadamerske hermeneutiske cirkels kontinuerlige kvalifikation af min læsning af brevene.

Akademiske discipliner har sine faglige traditioner, der disciplinerer, hvad der godtages som legitim forskning og faglighed, og det er nok allermindst historikeren, der vil være overrasket over, at sådanne kriterier ændrer sig over tiden. Og en af faghistorikerens metodiske greb er at udforske hidtil udforskede historiske kilder, men der er dog en grundlæggende forskel mellem at lede (efter informationer) i arkiverne og så at lade arkivmaterialet lede. Denne betydningsmæssige forskel i verbet *at lede* mellem *at søge* og *at føre an* illustrerer en central problemstilling, der dukker op, når man skal retfærdiggøre den korpusdrevne (fremfor den problemdrevne eller hypotesedrevne) forskning, hvor det er materialet, der får til opgave *at lede an*.

Det er mikrohistoriens kongstanke, at når man går til et ukendt kildemateriale bør mikrohistorikeren stille sit materiale et meget åbent spørgsmål som fx: ”hvad siger dette kildemateriale” og netop ikke spørger ”hvad siger dette kildemateriale *om ...*”. Dette ”om”, som historikeren kan bruge til at operationalisere et ukendt materiale for at gøre det overskueligt, er ifølge mikrohistoriens tankegang udtryk for, at historikeren pålægger materialet en på forhånd specifikt afgrænset udsigelseskraft. For hvis det er historikeren, der enerådende bestemmer, hvad materialet kan sige noget om, så er historikeren skyldig i at tvinge materialet ind i en nutidsfokuseret tankegang. For historikeren (må man antage) er i en vis grad formet af sin samtid til at være interesseret i visse spørgsmål fremfor andre, og på denne måde er et ledende spørgsmål med til at fremhæve visse tekstlige temaer *på bekostning af andre temaer*, som en forsker i en bestemt tid måske ikke har blik for. Og mikrohistorien er netop interesseret i at lade historiens tavse stemmer komme til tale, og når dette er den overordnede ambition, må dette også afspejle sig i metoden for forskning. Derfor gør fraværet af en egentlig problemformulering (udover det overordnede ikke-problematiserende spørgsmål på

side 3) at forskningsambitionen og forskningsmetoden bliver kongruente; så stemmer de overens, da de teoretiske pointer om at inkludere modhistorierne bliver afspejlet i åbne ikke-spørgsmål, som er dette speciales grundlag.

En tolkning af et levn indebærer ofte, at man læser det, der anskues som et levn, som et symptom på forhold, der ligger uden for selve levnet selv. Og det er såmænd fuldstændig legitimt, men levnstolkningen kan også anskues på en anden måde. Nemlig at levnet ikke er *udtryk for noget andet*, men at levnet eksisterer som *deltagende i* en diskurs. Med fokuset på levn som *deltagende i* en diskurs og ikke som *symptom* på en diskurs giver historikeren nemlig i sin metodiske tilgang mulighed for, at det historiske menneske får mulighed for at stå som et menneske med agens, som tidligere nævnt. Så er Ella og Jacob ikke ”blot” udtryk for f.eks. dansksindet nordslesvigsk mentalitet. Det er de også, men de er det på en måde, så de kommer til at stå som mennesker med agens. Og altså ikke symptomer på noget andet og dette giver dem taletid som individer i øjenhøjde.

Historikeren Christian Kvium har skrevet, at det, som mange læsere får ud af at læse historie, er, at de kan spejle sig i de historiske mennesker, som de læser om. På denne måde læser de lige så meget om dem selv, når de læser historie, som de læser om fortidige mennesker. Men faghistorikeren, understreger Kvium, må nå ind på den anden side af spejlet for at være direkte interesseret i det fortidige menneske på dennes egne præmisser og altså ikke kun på egne præmisser. Faghistorikeren må forsøge at beskrive det fortidige menneske på dennes præmisser og altså ikke ”kun” som et interessant menneske at spejle sig i, som det nutidige menneske kan læse/skrive om for at blive klogere på sig selv. ”Uanset om vi [som mennesker] identificerer os med [fortidens mennesker] eller tager afstand fra dem, er det *os* vi intenderer. Som faghistorikere må vi derimod have *dem* i sinde og bestræbe os på at fremstille dem som det, de virkelig er bag spejlet, nemlig *ikke os*.”⁴⁶ Denne metodiske opfordring er sympatisk og er med til at stille fortidige mennesker (som Ella og Jacob) fri som individer, og altså ikke kun som interessante spejlinger for det nutidige menneske. Denne interesse for at se Ella og Jacob på deres egne præmisser passer godt sammen med den mikrohistoriske insisteren på ikke at lade den i nutiden levende historiker bestemme, hvad der er interessant i denne brevsamling. Som jeg skrev ovenfor gør dette, at forskningsambitionen og forskningsmetoden stemmer overens og således er det en metodisk konsekvens af at anvende mikrohistorisk tilgang netop ikke at lave en problemformulering. På denne måde mener jeg, at specialet holder sig til et metodisk stringent forskningsdesign, selvom dette ikke reelt set er styret af

⁴⁶ Kvium 2005: 285

et spørgsmål, men ”blot” en åbensindet tilgang, der insisterer på at lade materialet tale for sig selv på egne præmisser. Man kunne kalde dette den historiske mikrofonholder, men i modsætning til den negative konnotation som ”mikrofonholderi” har i journalistikken, er denne praksis i god tråd med mikrohistoriens tilgang og ambition om at være meget åben over for, hvad kildematerialet indeholder.

3. Forskningsoversigt

Jeg har i forskningsoversigt valgt en inddeling, hvor der først redegøres for brevsamlinger, der er blevet udgivet. Under krigen og frem til begyndelsen af 2. verdenskrig blev der udgivet en del brevsamlinger såvel som erindringsbøger om danskeres oplevelser med 1. verdenskrig. Jeg forholder mig dog kun til brevsamlingerne og den forskning, der er baseret på breve fra krigen, da jeg ikke mener, at der er behov for, at jeg sætter dette brev-fokuserede speciale i relation eller opposition til erindringsbøger, da det er en helt anden form for kildemateriale end breve. Det er især mht. et forhold som samtidighed, at erindringer adskiller sig fra breve, da erindringer pr. definition indebærer en tidslig afstand, hvilket gør, at de ikke kan anses som levn fra krigen, men snarere som beretninger derom. Og lige præcis i kraft af at de er levn, er breve et yderst interessant kildemateriale, da de på den måde kan belyse deres tilblivelsestidspunkter, uden de efterrationaliseringer og input fra andre mennesker, som erindringer kan bære præg af. Visse af erindringsbøgerne om krigen er også i nogle tilfælde blevet udgivet mange årtier efter og må derfor anses som værende mærket af, at de er blevet nedskrevet i en anden tid, end det der bliver skrevet om. Den tid, de har talt ind i, må siges at være deres tilblivelsestidspunkt.

Dernæst gennemgår og diskuterer og positionerer jeg i forhold til forskning baseret på krigsbreve under først verdenskrig. Først gennemgås den danske forskning og herefter den internationale forskning. Jeg har ikke valgt at beskæftige mig med al international forskning på dette felt, da det både ville være for omfattende og knap så relevant i forhold til min problemstilling. Jeg har dermed valgt at beskæftige mig med den internationale forskning, som der lægger sig tættere op af mit udgangspunkt, som arbejder ud fra brevkorrespondancer, hvor der både fokuseres på hjemme- og krigsfront.

3.1 Udgivelser af krigsbreve

Allerede i krigens første tid var der stor interesse for feltpost fra soldater, der var udsendt under krigen.. Dette har været tilfældet i mange af de lande, der var involveret i krigen.⁴⁷ På dansk udkommer der allerede i 1915 to brevsamlinger udgivet af forfatteren Harald Nielsen (1879-1957); *Sønderjyske Soldaterbreve fra Øst- og Vestfronten, skrevne til Slægt og Venner i Hjemmet*, som er en samling breve fra danske aviser skrevet af dansksindede soldater i tysk krigstjeneste samt

⁴⁷ Olden-Jørgensen 2009: 1

Engelske Soldaterbreve, som er fra avisen *The Daily Chronicle*. I førstnævnte brevsamling skriver Nielsen i forordet, at brevene er udgivet for at vise, hvordan dansksindede soldater tænkte og følte under krigen og konstaterer, at disse breve uden tvivl viser, at de er danske. ”I sandheden det er ikke nødvendigt at tale om Danskheden, den er til stede overalt.”⁴⁸ Brevsamlingen bruges her som et bevis på sønderjydernes danske tilhørsforhold og sind. Herefter udgiver Harald Nielsen endnu tre brevsamlinger – en i hvert følgende år; *Tyske Soldaterbreve skrevne af tyske Studenter* (1916), *Russiske Soldaterbreve* (1917) og *Danske Soldaterbreve. Anden Samling* (1918). Samlingen fra 1916 af tyske krigsbreve er en oversættelse af *Philipp Witkop: Kriegsbriefe deutscher Studenten*. De russiske breve er fra flere forskellige kilder, og samlingen af danske soldaterbreve fra 1918 er skrevet af danske frivillige i engelsk krigstjeneste.⁴⁹

To andre danskere, der også udgiver brevsamlinger under krigen, er forfatteren J. Ravn-Jensen (1881-1946) i 1917 med *Danske Frivillige i Verdenskrigen. Soldaterbreve fra Fronterne* og den sydslesvigske forfatterinde Martha Ottosen (1866-1928), der i 1917 udgiver *Breve til Hjemmet fra Sønderjyske Soldater* og *Sønderjyske Soldaterbreve*, der er en samling af krigsbreve både fra vest- og østfronten. I forordet skriver Ottosen, at formålet med brevsamlingen er at skildre en sønderjysk nationalfølelse ”saa Sønderjyderne kan se, at vi ikke glemmer dem i Nødens Stund, men mindes, at de er en Del af vort Folk, skønt de lever under fremmed Herredømme.”⁵⁰

Hvad, der er fælles for de ovenstående brevsamlinger, er, at de er udgivet af danskere. Der blev dog også udgivet brevsamlinger på dansk i Tyskland. Her er der blandt andet *Krigs-Kronik. Krigsdagbog, Soldaterbreve, Krigsbilleder*, som blev udgivet fra Berlin en gang om måneden fra 1915-18.⁵¹

Historikeren Sebastian Olden-Jørgensen nævner, at udgivelsen af krigsbreve i Danmark muligvis kan være et højrefløjsfænomen,⁵² da Harald Nielsen ikke er den eneste nationalkonservative, der udgiver brevsamlinger fra soldater. Også den nationalkonservative forfatter Valdemar Rørdam (1872-1946) udgiver to brevsamlinger fra enkeltpersoner; *Sønderjyden Mikael Steffensen* der blev udgivet sammen med journalisten Jes Sarup samt *Krestens Breve udgivne af hans Moder* i hhv. 1918 og 1919. Der lader generelt til måske at have været et overvejende nationalpolitisk sigte med

⁴⁸ Nielsen 1916: 3

⁴⁹ Olden-Jørgensen 2009: 1

⁵⁰ Ottosen 1917: 7

⁵¹ Olden-Jørgensen 2009: 1

⁵² Olden-Jørgensen 2009: 2

de brevsamlinger, der bliver udgivet under krigen og umiddelbart efter krigen. Som en oprustning i en nationalpolitisk dagsorden kunne udgivelsen af disse samlinger læses som et vidnesbyrd fra visse kredses ønske om at fremhæve den nationale forskelstænkning (og altså ikke fx en klasseorienteret tænkning). I en nationalistisk kontekst har brevene også tjent til at gøre opmærksom på det danske mindretal i Det Tyske Kejserrige og dermed tale for en særegen dansk national identitet gennem særlige værdier, som soldaterne udtrykker i brevene. Brevene er dermed blevet brugt med meget tydeligt formål for øje.

De brevsamlinger, der udgives under og umiddelbart efter 1. verdenskrig, fokuserer på, at det er breve skrevet af *danskere* under krigen, og at de derfor har en sammenhørighed og et fælles perspektiv. Brevsamlingerne er også en samling af mange forskellige breve fra forskellige personer, der så tilsammen kan vise, hvordan en *dansker* har oplevet krigens rædsler. Det er hele tiden det nationale, der er fællesnævneren for disse brevsamlinger.

Brevsamlinger begynder igen at udkomme fra midten af 1990'erne. Men til forskel fra de brevsamlinger, der udkom under krigen og i årene umiddelbart efter, har man ikke brugt breve fra forskellige soldater og samlet, men i stedet ladet en enkelt soldats breve udgive alene eller sammen med de breve, som den udsendte har modtaget hjemmefra.

Denne fornyede interesse for sønderjyske breve under første verdenskrig, som opstår i 1990'erne, er mere fokuseret på enkeltpersoner, og ikke så meget på de dansksindede nordslesvigere som en samlet flok, hvor der blev valgt enkelte breve ud fra forskellige soldater og de så blev udgivet i samlede publikationer. I stedet udgives der hele brevsamlinger enten i form af en korrespondance mellem dansksindede nordslesvigere eller breve udelukkende fra frontsoldaten sendt hjem til Nordslesvig. Hermed skal brevene ikke tjene som et middel til at fortælle noget bestemt, hvor breve fra nordslesvigere tidligere har været brugt til et nationalistisk formål med henblik på at skabe et billede af dansksindet national forståelse og foragt for Tyskland. I stedet bringes brevene som enkeltstående og interessante. Der udgives fra en bestemt soldat eller fra en korrespondance mellem familiemedlemmer. Hermed står det enkelte individ som en vigtig historisk person, der kan bidrage til at give et billede af den enkelte soldats eller familiemedlems forståelse og oplevelse af krigen. Dette viser, at der eksisterer et andet historiesyn i 1990'erne og frem. Det enkelte menneske og dennes oplevelser ses som værende historisk interessant. Soldaterbreve er ikke kun interessant i sammenstykket form, hvor der er beretninger fra flere forskellige dansksindede soldater. Brevene

fra én enkelt kan godt stå alene og stadig bidrage til en historisk forståelse af første verdenskrig. Dette kan forklares med en fornyet interesse for det enkelte menneske, hvor hverdagshistorien og kulturhistorien er i stigende kurs på det historiske felt.

Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18 (1996)

I 1996 udgives for første gang en brevkorrespondance mellem et nordslesvigsk ægtepar under krigen *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18*, udgivet af Annette Østergaard Schultz. Denne brevsamling er en udveksling, hvor der både er breve fra hjemmefronten og krigsfronten. Dog bearbejdes disse breve ikke analytisk. Brevene er i første del af bogen skrevet ind i kronologisk orden, og sidst i bogen er der en historisk oversigt og redegørelse over, hvad der foregår ved fronten og derhjemme i den tid, hvor de skriver til hinanden.

Schultz skriver, at hun ved gennemgangen af brevene mellem Inger og Jørgen Friis fandt frem til, at det gennemgående tema var, ”hvordan de bedst bragte Jørgen Friis uden for farezonen.”⁵³ Ægteparrets største bekymring har været Jørgens position som frontsoldat, og dette har fyldt meget i de nære og hverdagstonede breve, som ægteparret skrev til hinanden.⁵⁴

Schultz skriver, at: ”Brevvekslingen mellem Inger og Jørgen Friis fortæller historien om et ægtepars adskillelse og sammenhold. Men den giver også nogle personlige vinkler på væsentlige sider af det tyske krigstidssamfund, kampene ved vestfronten og hverdagen i landbruget.”⁵⁵ Schultz viser hermed, at denne brevkorrespondance er vigtig i forståelsen af, hvordan et ægtepar har klaret livet uden hinanden, samtidig med at der trækkes bredere tråde ud til, hvordan samfundet derhjemme og på krigsfronten har været på denne tid. Der er en meget intim historie gemt i disse breve, som kan fortælle noget intimt om ægteskabet mellem disse mennesker, men som også kan fortælle noget offentligt gennem de personlige blik herpå.

Nyt fra Vestfronten. Marine Jensen og sønners breve fra 1. verdenskrig (1998)

I brevsamlingen *Nyt fra Vestfronten* er samlingspunktet moderen, som skriver med sine sønner. Historikeren Steffen Heibergs skriver i forordet til denne udgivelse:

⁵³ Schultz 1996: 11

⁵⁴ Schultz 1996: 11

⁵⁵ Schultz 1996: 185

”Det bliver ofte fremhævet, at de danske sønderjyders situation var anderledes end andres fordi, de ikke sloges for deres Fædreland, men for en stat, der ikke var deres egen. Men mon der var så stor forskel? Hvilken interesse havde arbejdere fra Ruhr og Sheffield, bondekarle fra Pommern, Tyrol, Bretagne og Yorkshire i at lade sig slå ihjel for abstrakte interesser defineret af regeringerne i Berlin, Wien, Paris og London?⁵⁶”

Heibergs pointe er således, at folks klassebestemte livsvilkår kan forklare, hvordan han mener, at forskellige mennesker, der har sammenlignelige livsvilkår, kan have haft ringe grund til at kæmpe mod hinanden i en krig. Ifølge Heiberg ligger disse folks horisont (og evt. loyalitet) hos den klasse, de tilhører, hvilket er en hel anden diskurs at tænke ud fra end den nationale, som der er i spil, når nationalstater går i krig mod hinanden. Heibergs hovedærinde lader til at være at stille spørgsmålet om folks klassetilhørsforhold ikke er mere relevant for dem snarere end deres nationale tilhørsforhold. Et eksempel, der kan tjene til at bakke op om Heibergs pointe om, at soldaternes nationale tilhørsforhold ikke var af den mest afgørende betydning for deres erfaringer i forbindelse med krigen, er juleaften 1914 ved skyttegravene ved vestfronten, hvor der opstod fraternisering mellem soldater fra begge fronter. ”Sine steder begyndte tyske og britiske soldaterne at råbe til hinanden, mens andre sang julesalmer, som blev mødt med applaus fra modstandernes stilling. Nogle begyndte sågar at bevæge sig ud i ingenmandsland, hvor de gav hånd og udvekslede gaver med mænd, der til dagligt var fjender.”⁵⁷ Denne situation var dog ikke enestående, men sådanne former for våbenhvile og kommunikation havde forekommet både før og siden fjenderne imellem. ”Julemøderne i ingenmandsland var blot et tilfælde af en lang række uformelle våbenhviler, der på hver sin måde var med til at dæmpe volden og øge mændenes overlevelseschancer.”⁵⁸ Denne form for fraternisering har kunnet lade sig gøre pga. måden man førte krig på under 1. verdenskrig med skyttegrave, hvor der var mange perioder med stilhed ved fronten, og hvor der var tidspunkter, hvor man pga. vejret og andre forhold ikke kunne angribe. Men måske har denne form for kommunikation stillingerne imellem kunne lade sig gøre pga., at man ikke har anset fjenden som værende en ”fjende” i ordets skarpeste betydning. Man har ikke anset soldaterne på den anden side af ingenmandsland som en ond skabning, der skulle nedkæmpes uanset hvad.

⁵⁶ Heiberg 1998: 10

⁵⁷ Christensen 2009: 339

⁵⁸ Christensen 2009: 340

Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918 (2008)

I 2008 udkommer der en brevsamling udgivet af Jonas Schultz Thygesen & Martin Bo Nørregård, *Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*. Dette er en samling af breve og dagbøger fra en enkelt dansksindet nordslesvigsk soldat, som både skildrer livet ved vestfronten, men også Sønderjylland under krigen. Enkelte steder er der medtaget breve fra familie og venner, men det er et fåtal.

Formålet med denne brevsamling er ifølge Thygesen at formidle en soldats beretning fra krigen, men give ”ikke blot et indblik i forholdene under krigen, men ligeledes et billede af hvordan soldaterne som mennesker oplevede og overlevede en så grusom tid.”⁵⁹ Hermed er målet, at Thygesens breve er en kilde til frontlivets hverdag og stillingskrigens udvikling, samt giver et billede af, hvordan forholdene har været i Tyskland i forbindelse med forsyningskrisen fra 1916-1918. Brevene i udgivelsen står ikke helt alene, der er skrevet små faktabokse ved enkelte af dem, der fortæller om de informationer, som bliver nævnt i brevene. Brevsamlingen er dermed primært en udgivelse, som giver et indblik i soldaterlivet i en bred forstand set med en enkelt soldats øjne som vidne til begivenhederne. Men Nørregård mener dog, at disse breve er med til at fortælle en større historie om verdenskrigens materielle og kulturelle indvirkninger.⁶⁰ Brevene anses dermed som en interessant og givtig kilde, ikke kun til at være endnu en øjenvidneberetning, om hvordan soldater oplever krigen. Brevene anses også som en kilde til en større historie om første verdenskrig, Nørregård mener hermed, at det små kan bruges som en anvendelig historisk kilde til at fortælle om det store.

Claus Bundgård Christensen (red.), ”Krestens breve og dagbøger. En dansker på vestfronten. Første Verdenskrig” (2012)

Her i 2012 er der lige blevet udgivet endnu en brevsamling *Krestens breve og dagbøger. En dansker på vestfronten. Første Verdenskrig*. Det er en udvidelse af Kresten Andresens breve og dagbøger, som allerede var blevet udgivet i mindre form i 1919. Nu har Claus Bundgård Christensen fundet flere af hans breve og nogle dagbøger frem og har dermed udgivet Krestens skrivelser i større format.

⁵⁹ Thygesen 2008: 5

⁶⁰ Nørregård 2008: 7

Christensen stiller spørgsmålet, om Kresten nu også er repræsentativ for dansksindede i den preussiske hær under første verdenskrig. Bliver disse breve udgivet, fordi han skrev godt eller fordi han er repræsentativ? Christensen mener dog, at Kresten Andresen kan anses som værende repræsentativ, da han i sine breve skriver om mange af de samme emner, der generelt er gennemgående i de breve fra dansksindede, der sendes hjem. Endvidere argumenterer Christensen for, at man med Krestens breve kommer ind på en række vilkår, som er specielt for dansksindede, men også vilkår, som er generelt for soldater uanset nationalitet.⁶¹ Som med udgivelsen af Thyge Thygesens dagbøger og breve udkommer denne samling med samme argument, at dette er en indsigt i en enkelt dansksindet soldats erfaringer fra krigen, som kan være et supplement til den større fortælling om soldater under krigen.

3.2 Forskning i krigsbreve

I denne forskningsoversigt gennemgår jeg værker skrevet med udgangspunkt i breve skrevet under 1. verdenskrig og altså ikke hverken erindringsbøger eller dagbøger. Dette er for at indsnævre mit udblik mod anden litteratur, men skyldes også, at breve er af en helt anden karakter end erindringer og dagbøger, da breve er møntet på en modtager, og indeholder derfor andre emner og forekommer som en korrespondance eller samtale mellem mennesker. Personlige erindringer og dagbøger er ikke nødvendigvis på samme måde rettet mod en læser. Som tidligere nævnt gennemgår jeg først den danske forskning baseret på krigsbreve under krigen, hvorefter jeg kigger på den internationale forskning, som omfatter forskningslitteratur, der har et fokus på brevkorrespondancer mellem hjem og front, dog med undtagelse af et enkelt internationalt værk, som jeg har medtaget, da krigsbrevene i dette værk bruger kilderne på en meget kildenær og mikrohistorisk måde.

3.2.1 Dansk Forskning

Sønderjyder og den store krig 1914-1918 (2006)

I 2006 udkommer Inge Adriansen og Hans Schultz Hansens antologi *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, der indeholder femten artikler af 9 forskellige forfattere. Bogen er produceret på

⁶¹ Christensen 2009: 7

baggrund af foredragsrækken ”Sønderjylland under den Første Verdenskrig 1914-1918”, der blev afholdt af Historisk Samfund for Sønderjylland i 2005. Formålet med bogen er at bidrage med et værk, der giver en samlende fremstilling af Sønderjyllands historie under Første Verdenskrig og følgerne deraf. Det er første gang at en samlet udgivelse herom udkom.⁶²

Artiklerne i antologien er omtrent ligeligt fordelt i tre grupperinger, (1) forholdene i Sønderjylland under krigen, (2) sønderjyderne ved fronten og eftertiden, herunder krigsinvalidere og (3) erindringspolitik i forhold til krigen og dens faldne. Det er et bredt informerende værk om sønderjydernes oplevelse og påvirkning af første verdenskrig, hvor der både er artiklerne, der favner den brede kontekst i en gennemgang af krigens forløb, mens artiklen om sønderjyderne ved fronten af Martin Bo Nørregård gennemgår soldaternes oplevelser vha. breve og dagbøger. Nørregård forsøger med en undersøgelse af de dansksindede nordslesvigske krigsdeltageres oplevelser ved fronterne under krigen at fremvise nogle generelle træk og erfaringer, soldaterne har haft. Nørregård skriver, at selvom, der har været stor forskel på soldatens krigsoplevelse, alt efter alder og erhverv og i hvilken position og front, man var indkaldt til, er der alligevel nogle sammenlignelige og generelle træk for disse soldaters krigserfaringer. Dette argumenterer han endvidere med, at langt de fleste var i infanteriet på vestfronten.⁶³

Inge Adriansens artikel, der beskriver hjemmefronten og hvordan hverdagslivet tog sig ud for dem, som blev hjemme i Nordslesvig, er en indholdsrig gennemgang af forholdene sammensat med citater fra erindringer og dagbøger. Adriansen gennemgår, hvilke restriktioner og vilkår, de har været udsat i forbindelse med ernæringsproblemer og regler i forhold til landbrug, virksomheder og fødevarer.⁶⁴ Adriansen konkluderer, at hverdagen blev ændret betydeligt for nordslesvigerne. Dette er en af de meget få artikler, hvor der er skrevet om de nordslesvigske kvinders vilkår og erfaringer under krigen. Både kvindernes materielle og følelsesmæssige udfordringer er et tema i denne artikel, hvor der redegøres for kvindernes indryk på arbejdsmarkedet for at udfylde mandens opgaver⁶⁵, de forskellige udbyggede roller, som man nu skulle varetage som hustru og moder⁶⁶ og det følelsesmæssige stress i ikke at vide, hvor eller om manden kom hjem fra fronten.⁶⁷

⁶² Adriansen og Hansen 2006: 9

⁶³ Nørregård 2006: 96

⁶⁴ Adriansen 2006: 143

⁶⁵ Adriansen 2006: 145

⁶⁶ Adriansen 2006: 166

⁶⁷ Adriansen 2006: 165

Danskere på vestfronten (2009)

I 2009 udkommer *Danskere på Vestfronten 1914-18*, skrevet af Claus Bundgaard Christensen. Bogen bygger på et enormt kildemateriale af breve fra sønderjyder, som var udstationeret på vestfronten. Dette materiale er således omdrejningspunktet for at berette om oplevelserne på den ene af krigens fronter. Christensen ønsker med bogen at fortælle om, hvordan det var at være sønderjysk soldat på vestfronten under 1. verdenskrig, og til dette formål benytter han sig af breve, som kan fortælle, hvad der er sket og hvordan disse dansksindede udsendinge tænkte og følte under og om denne krig. Christensen ønsker blandt andet at undersøge, om der var en speciel dansksindet oplevelse af krigen, og om denne kunne anses for anderledes end de tyske soldaters erfaringer med krigen.

Overordnet er bogen en kronologisk gennemgang af oplevelserne ved vestfronten set med de dansksindede soldaters øjne. Der redegøres for soldatens hverdag generelt, og om hvordan danskernes oplevelser passer ind i billedet af livet ved skyttegravene, samtidig med at han undersøger, om det er de samme ting, der lægges vægt på, når der fortælles om krigen via breve eller erindringer, som ved soldater af andre nationaliteter. Brevene bruges således som bidrag til at fortælle militærhistorisk om, hvad der foregik på vestfronten. Havde de dansksindede en helt speciel oplevelse af forholdene i hæren og om krigen generelt? En fælles dansk krigserfaring? *”Den enkeltes krigserfaring varierede enormt og var afhængig af mange forhold, men et af de vigtigste var, hvor mange danske man var sammen med.”*⁶⁸ Hvis man var tilknyttet en enhed med få eller ingen dansksindede, kunne det være en længeventet glæde at støde på en dansker og kunne tale dansk igen⁶⁹ og glæden ved at tale dansk var stor for de dansksindede soldater: *”Et vigtigt samlingspunkt var danske sange. Soldater i første verdenskrig sang i det hele taget meget sammenlignet med senere krige, hvor soldaterne havde adgang til radio og grammofooner.”*⁷⁰

Christensen understreger også at det

”At danskerne opsøgte andre danske står klart. Hvad der imidlertid ikke altid kan afgøres, var årsagen hertil. Fælles sprog er en stærk mekanisme, som kan befordre venskab uanset nationalpolitisk orientering. Det gjaldt naturligvis også for nordslesvigerne, der ikke overordnet set afviste tysksindede eller nationalt indifferente, hvis modersmål var dansk. Svaret på, hvorfor de danske nordslesviger søgte sammen,

⁶⁸ Christensen 2009: 142

⁶⁹ Christensen 2009: 145

⁷⁰ Christensen 2009: 146

er imidlertid flertydigt. Det danske sprog fungerede som et effektivt bindemiddel, men også fælles hjemstavnsfølelse, kultur og en identitet som dansk spillede en meget stor rolle.”⁷¹

Danskere på Vestfronten 1914-18 er kronologisk opdelt og underafsnittene omhandler mestendels slag ved fronten, men der er også givet plads til at fokusere mere mentalitetshistorisk⁷² på de dansksindede soldaters oplevelser, da der også kigges på, hvordan de erfarer krigen. Primært handler bogen om krigens forløb set med dansksindede soldaters øjne, hvor citater fra breve og erindringer bliver brugt til at eksemplificere oplevelser om krigen i relation til krigens forløb. Der er beskrivelser af de enkelte slag på vestfronten og soldaternes placeringer under krigen. Bogen handler også om de dansksindede soldater som gruppe under krigen, hvor det enkelte individ gennem en sammensætning af øjenvidneberetninger er med til at eksemplificere, hvad det var, der foregik ude i skyttegravene.

Christensen forklarer selv, at bogen mest handler om verdenskrigen, og at den ikke er et bidrag til Sønderjyllands historie. Altså en fortælling om den store krig set med danske øjne, der er endnu et bidrag til fortællingen om Vestfrontens soldaterliv. Vi kommer ikke helt ind under huden på nogen af personerne, der omtales og Christensen skriver endvidere, at formålet med bogen er at rekonstruere de tre danskerregimenters kampe.⁷³ På denne facon er hovedfokus på krigen, og om de enkelte soldaters beretninger kan være med til at lægge ekstra puslespilsbrikker til billedet af kampene ved vestfronten, og dermed handler det ikke om soldaterne som sådan, men om krigens større linjer. Således har Christensens bog fokus på primært håndens og ikke åndens militærhistorie. Det er selvfølgelig også svært at skulle kunne komme mere intimt ind på, hvordan oplevelserne har påvirket soldaterne, når der er gjort brug af mange forskellige soldaters breve og dagbøger. Der lægges således vægt på *hvad* soldaterne skriver, men ikke så meget *hvordan*. Det er da heller ikke brevene, der har været i fokus her, men hvad brevene kan fortælle. Og dette har også været gjort, for at kunne fortælle noget generelt om dansksindede soldater under krigen. Bogen giver en udtømmende gennemgang af, hvilke emner og oplevelser, der har påvirket disse soldaters krigserfaring.

⁷¹ Christensen 2009: 149

⁷² Brugen af begrebet ”mentalitetshistorisk” her henviser blot til, at Christensen også – i mindre grad – kigger på tanker og oplevelser i forbindelse med krigen og refererer således ikke til det historiografiske komplekse begreb ”mentalitetshistorie”, der opstod med den franske *Annales*-tradition.

⁷³ Christensen 2009: 477-480

3.2.2. International forskning

Your Death Would Be Mine. Paul and Marie Pireaud in the Great War (2006)

Historikeren Martha Hanna udgiver i 2006 denne bog, hvor der er taget udgangspunkt i en brevveksling under 1. verdenskrig mellem det unge sydfranske ægtepar Marie og Paul Pireaud. De skriver til hinanden i næsten fem år, mens manden er ved fronten.⁷⁴ Denne korrespondance bidrager ifølge Hanna til at fortælle om livet i det sydfranske bondesamfund samt om den franske krigsfront på en måde, der er meget detaljeret og intim. Det er et kildemateriale som kan fortælle om 1. verdenskrig ud fra et fransk bondesamfunds synspunkt og materialet er behjælpeligt med at analysere konflikterne i Frankrig på landet samtidig med, at der kommer ansigter på krigen.⁷⁵ Denne brevkorrespondance er også interessant i forhold til konteksten, da det er en af de få bevarede fulde brevkorrespondancer, der er at finde skrevet af franskmænd under krigen, hvor både soldatens og hustruens breve er bevarede.⁷⁶ Hanna fortæller med den individuelle historie om Marie og Paul både om den lokale, regionale og i en hvis grad nationale kontekst, som disse to personer er en del af. Hun argumenterer for, at man med fordel kan anskue dem som befindende sig i midten af en cirkel, som danner ringe ud til bredere kontekster, som af Hanna kaldes en *koncentrisk cirkel*: ”by imagining both of them as situated at the center of a set of ever-broadening concentric circles, each of which can be reconstituted by reference to available sources.”⁷⁷ Hanna argumenterer hermed for Paul og Marie Pireauds repræsentativitet, da hun mener, at de har befundet sig i, hvad hun betegner som koncentriske centre, dvs. objekter, der deler samme center eller ophav. Paul sættes dermed i relationen til de cirkler, der har med frontlivet at gøre, f.eks. i henhold til franske soldater på fronten, hvor hun også i mindre grad sammenligner hans breve med andre franske bønders krigsbreve og kan konkludere, at der er ligheder hos dem.⁷⁸ Marie mener hun også kan være repræsentativ for kvinder i det franske landbosamfund under verdenskrigen. Hanna forklarer videre i forbindelse med Marie Pireauds ophav, at jo længere væk man har befundet sig fra centreret, des utydeligere er ophavet: ”the center of concentric circles, which, like ripples in a pond, become more diffuse and hence less clearly visible the farther they are from the center.”⁷⁹ Marie

⁷⁴ Hanna 2006: 2

⁷⁵ Hanna 2006: 3

⁷⁶ Hanna 2006: 11

⁷⁷ Hanna 2006: 20

⁷⁸ Hanna 2006: 21

⁷⁹ Hanna 2006: 22

fortæller mest om livet i landsbyen og hvad hun foretager sig på gården. Og denne gård var en del af en landsby, som var en del af et bredere samfund af landsbyer, som lå i nærheden af en større by. Dermed er der selvfølgelig mest anden tilgængelig information om den større franske by i nærheden af landsbyen, og ikke meget om landsbyen, som Marie Pireaud primært var en del af.⁸⁰ Man kan i stor grad se, at der er foretaget en dybdegående undersøgelse af især de regionale og lokale forhold både økonomisk og socialt, hvor ægteparret kom fra og befandt sig i – også på krigsfronten. Marie og Paul har været væk fra hinanden i en meget lang periode, men en af hendes pointer, som jeg også konkluderer i forbindelse med min analyse af Ella og Jacobs breve, er at denne distance paradoksalt nok har skabt samliv og medfølelse, da dette fylder utrolig meget i deres korrespondance med hinanden.⁸¹ Paul og Marie har befundet sig i hver deres koncentriske cirkler, hjemmefronten og krigsfronten, men Hanna mener, at der er en dimension mere. Hanna forklarer, at de to cirkler ikke befinder sig adskilt fra hinanden på to forskellige positioner som i et todimensionelt felt. De eksisterer derimod som to plader, der har et fælles centerfelt, der går ind over hinanden i et tredimensionelt felt.⁸² Det vil sige, at de to sfærer, som hhv. Marie og Paul befinder sig i, ikke bare rører ved hinanden todimensionelt, men også er en del af og eksisterer sammen. Dette billede, mener Hanna, er mere betegnende for Marie og Pauls udgangspunkter, da de har befundet sig i forskellige virkeligheder, som dog har krydset ind over hinanden. Hver især har de ikke vidst meget om, hvad der foregik i den andens virkelighed, ”but at the same time each remained cognitively, although not physically, immersed in, attentive to, and fascinated by the other’s immediate reality.”⁸³ De har hver især haft adgang til den andens virkelighed via brevkorrespondancen, som har skabt en tredje dimension, hvori de har haft en fælles virkelighed. Denne opstilling af sfærer hvori dette ægtepar har befundet sig i denne adskillelse og korrespondance, mener jeg er vel tænkt. Jeg arbejder også med tre forskellige delanalyser med Michelsens brevkorrespondance. Derfor mener jeg også, at man kan sige, at der også hos Jacob og Ella i deres brevskrivning er en tredje virkelighed, hvori de begge befinder sig. Dette plan skabes i og med, at de skriver til hinanden, der skabes et mentalt men i for sig også et synligt (materialiseret i form af brevene) rum, hvori de danner en fælles horisont og samliv.

I bogen er der både fokus på, hvad der foregår på fronten og hjemme og hvilken betydning, dét har for ægteparret, mens der ikke skrives nær så meget om selve samtalen mellem ægteparret og måden,

⁸⁰ Hanna 2006: 22

⁸¹ Hanna 2006: 23

⁸² Hanna 2006: 24

⁸³ Hanna 2006: 24

de skriver til hinanden på. Dette er dog inkluderet i den meget udførlige og kontekstgivende introduktion. Konklusionen er ligeledes meget informationsrig og sætter brevkorrespondancen ind i en bredere kontekst og analyserer på brevenes repræsentativitet og historiske interesse og betydning. Hanna beskriver bogen som en kærlighedshistorie sat op imod verdenskrigens udvikling og implikationer, som også havde indvirkning på alle aspekter af dagliglivet og som ændrede almindelige menneskers liv.⁸⁴ Og selvom, at Marie ikke er repræsentativ for alle kvinder på hjemmefronten og Paul tilsvarende ikke er repræsentativ for alle franske soldater på krigsfronten, så er deres ”a story – rich in detail, passionate in its expression – that is worth retelling.”⁸⁵ Det har dermed ikke kun været ægteparret Pireauds muligheder for repræsentativitet, som har været i sigte, men mere interessen i lige præcis disse to menneskers liv som almindelige mennesker, dog med afvigelser fra andre, der kan være med til at beskrive krigens menneskelige implikationer.

Hannas metodiske grundlag og konklusioner i forhold til krigens indvirkning på ægteskabet mener jeg er meget nyttigt at bruge, hvis man skal analysere en brevkorrespondance, da dette kan skabe en større forståelse for og indsigt i, hvilken betydning sådan en skriftlig kontakt har haft på et ægtepar under krigen. Ligesom Hanna arbejder jeg også med en tredje sfære eller et plan mere, hvor jeg mener at Ella og Jacob sammen skaber et rum via korrespondancen. De eksisterer og udvikler sig hver for sig på forskellige planer, da de befinder sig geografisk hver for sig, men mentalt eksisterer de sammen i disse breve, som bliver mediet, hvori de sammen kan skabe en virkelighed og forståelse med og for hinanden.

Hanna udgangspunkt minder meget, om den måde, som jeg arbejder på med min problemstilling. Der er fokuseret på en brevkorrespondance mellem ægtepar, hvor det er samlivet og ægteskabet, der er hovedfokus. Hvordan ægteskabet mærkes af denne krigsperiode og afstand, og hvordan de udvikles som mennesker og som par. Det er en ægteskabets kulturhistorie under verdenskrigen. Hannas metodiske udgangspunkt, har jeg ovenover argumenteret for er særlig nyttigt med en brevkorrespondance som udgangspunkt, og dette udgangspunkt mener jeg er stærkt sammenligneligt med mikrohistorien, hvor hun kigger på brevsamlingen som en helhed og herudfra finder perspektiver, der kan fortælle noget større. Hun formår således også at sætte ægteparret i en kontekst og berette om krigens indvirkning på samfundet og ægteskabet.

⁸⁴ Hanna 2006: 25

⁸⁵ Hanna 2006: 25

War Experiences in Rural Germany 1914-1923 (2007)

I denne bog undersøger historikeren Benjamin Ziemann forholdet mellem front og hjem for soldater og civilbefolkning i det agrare og sydlige Bayern. Bogens mål er at undersøge, hvordan bayerske bønder og landmænd konstruerede deres subjektive krigserfaring.⁸⁶ Ziemann har med denne udgivelse lavet en detaljeret undersøgelse af postovervågningsrapporter, private breve, dagbøger og katolske stifts- og sognekiver. Ziemann undersøger ikke kun soldaternes erfaringer under krigen og hvordan de har udtrykt dette i deres skrivelser, men har også givet plads til at fortælle om kvinderne, som var derhjemme, og hvordan de er blevet påvirket af krigen og dens følger. “The key focus is on how such women interpreted the war and the changes it brought with it. The analysis here first spotlights their work as agricultural producers and changes in the gendered division of labour.”⁸⁷ Han ender med at konkludere, at de kvinder, som blev efterladt alene på gården med arbejdet ikke blev emanciperet, hvis arbejdsbyrden var for stor og samtidig frygtede de konstant for mandens situation ved fronten. Det bliver også undersøgt, hvordan disse to fronter har interageret med hinanden og Ziemann mener, at de to fronter hænger sammen i og med, at der har været et stærkt bånd mellem fronterne på grund af den strøm af breve, der har fundet sted. “the inner connections and interactions between wartime experiences at the front and at home and thus to analyse both settings as one alleembracing context. Previous work in this vein is thin on the ground. To what extent front and home front were related and integrated is thus still perhaps ‘the most important question on the historical agenda’ in relation to the First World War.”⁸⁸ Ziemann beskriver her og argumenterer for det interessante og vigtige i at kigge både på hjemmefronten og krigsfronten – ikke hver for sig, men i en sammenhæng, da disse to fronter hænger sammen både indholdsmæssigt og kontekstmæssigt. Overordnet konkluderes det, at der har eksisteret en konstant kommunikation mellem hjemmefronten og krigsfronten via breve og soldaternes orlovsperioder.⁸⁹ Dette har haft stor betydning for, hvordan soldaterne har erfaret deres krigsoplevelser ved fronten. “The present work asserts that circumstances on the home front imbued the wartime experiences of peasant soldiers at least as much as their lived experience at the front.”⁹⁰ Ziemann argumenterer for, at båndet mellem hjemmefronten og krigsfronten har været meget tæt. Han mener, at tidligere resultater er kommet frem med denne konklusion, da det er den tyske middelklasse, som har været

⁸⁶ Ziemann 2007: 13

⁸⁷ Ziemann 2007: 155

⁸⁸ Ziemann 2007: 7

⁸⁹ Jones 2008: 784

⁹⁰ Ziemann 2007: 8

undersøgt. Ziemann mener, at han med dette værk viser, at front og hjem var meget tæt forbundne.⁹¹ At anskue frontlivet og livet hjemme bør ifølge denne opfattelse anskues som forbundne erfaringsrum, hvilket taler for at en metafor som ”hjemmefronten” indeholder mere end et gran af sandhed, om hvordan det er blevet oplevet dengang.

De breve, som Ziemann har undersøgt har primært været fra soldaterne, og i få tilfælde har han haft mulighed for at undersøge breve fra hjemmefronten, men kun i bergænset omfang, da der ikke er gemt mange af disse breve. Derfor er korrespondancerne heller ikke blevet undersøgt nær så meget til bunds, som soldaternes erfaringer er i dette værk. ”Correspondence such as this does allow us to trace personal developments and analyse individual backgrounds, though this information could not always be integrated into the present book.”⁹² Men der gives også plads til at undersøge de bayerske landbokvinders erfaringer. Ziemann undersøger hjemmefronten i henhold til hvordan kvinderne har været påvirket af deres mænds fravær og hvordan dette har haft en indflydelse på, hvordan de har forstået deres rolle. Udover dette undersøges det også, om det har haft en følelsesmæssig indvirkning på kvinderne, at de har været efterladt alene på gården uden deres ægtemænd.⁹³

Ziemann går også til værks med brevene ved at undersøge, hvordan soldaternes erfaringer fra krigen har adskilt sig fra den offentlige diskurs fortællinger om soldaterlivet under første verdenskrig. I do not deploy them as evidence of the ‘objective’ facts and events which shaped the course of the war, which can be studied through many other sources. Their value lies in how they reflect the subjective construction of a wartime reality that moulded the collective experience of rural soldiers and their families.⁹⁴ Han mener derfor, at brevene har et rigt indhold til at undersøge hvordan den subjektive erfaring fra soldaterne adskiller sig fra den offentlige diskurs om soldateroplevelserne.

⁹¹ Ziemann 2007: 272

⁹² Ziemann 2007: 11

⁹³ Ziemann 2007: 156

⁹⁴ Ziemann 2007: 13

4. Jacob og Ella Michelsen

4.1 Disposition

Jeg starter med at undersøge Ellas breve og kigger derefter på de breve, som Jacob sender hjem til Kolstrup. I analysens sidste del vil jeg sammenkoble korrespondancen mellem Jacob og Ella og vise, hvordan de skriver til hinanden og herigennem beskrive, hvordan deres ægteskab har udformet sig og faktisk udvikler sig igennem deres korrespondance. Hvad skriver man til hinanden, når der er en krig, der skiller en ad?

1. Hjemme i Kolstrup
2. Jacob og krigsfronten
3. Michelsens ægteskab (Jacob og Ella)

Idéen med at inddele analysen på denne måde er at vise, hvad de hver for sig lægger vægt på og skriver om i deres breve. Hvordan påvirker deres omgivelser dem, og hvilke følger får dét for, hvad de skriver om, og hvordan de opfatter krigsårene. Hermed starter jeg med at undersøge, *hvad* Ella og Jacob skriver om og hvorfor, mens jeg i sidste del af analysen kigger på, *hvordan* de skriver til hinanden, da dette er en brevkorrespondance. Hvad lægger de vægt på i forhold til, at dette er et brev, der har en modtager? Hermed undersøges, hvad og hvordan et ægtespar under første verdenskrig skriver til hinanden, i en situation når ens ægtefælle er langt væk, og man står over for at skulle opretholde et samliv.

4.2 En personkarakteristik

Med formidlingen for øje virker det oplagt først at male en karakteristik med den brede pensel for at give en overordnet forståelse af de mennesker, der skriver disse breve, inden man går ind i en mere detaljeret behandling af brevkorrespondancen. Så som et første skridt i analysen af brevene vil jeg derfor introducere Ella og Jacob i overordnede træk.

Når man læser en brevkorrespondance, der er så lang, som den der foreligger fra Ella og Jacob, sker der før eller siden det, at skrivelserne kommer til at fremstå relativt klart som mennesker på den måde, som man nu engang kan få adgang til dem på gennem disse levne, som brevene nu engang er. De

fremtræder begge som individer med hver deres særtræk og brevene vidner om to personer, der nok af gemyt har været noget forskellige, men som alligevel har en tydelig kulturel bagage tilfælles. Kulturelle referencer til især kristen tænkning og ambitiøs litteratur ryger let med i forbifarten i deres beskrivelser af dagligdagen, med hvad det medfører af henholdsvis krigsførelse og børneopdragelse. Det er tydeligt, at de begge er meget belæste mennesker, der i høj grad reflekterer abstrakt over deres tilværelse. Jacob kan måske ligefrem siges at have noget, der ligner en forskertilgang til sin oplevelse af frontens liv og dens anderledes omgangsform. Med en analytisk distance kan denne måde at forholde sig til sine omgivelser på måske fremstå som et psykologisk forsvar for, hvad Jacob kan frygte, at hans tid på fronten kan medføre. Men det er mere interessant at fokusere på, hvordan denne analytiske tilgang giver os et billede af hvordan verden har set ud for Jacob og Ella. Man behøver derfor på ingen måde at anskue disse breve med en symptomatisk læsning – dvs. en læsning, der i det store hele er mest interesseret i at forstå Ella og Jacob, som udtryk for nogle aspekter ved datidens samfund; at forstå dem for at forstå noget andet, så at sige.

Ella og Jacobs breve viser os, at de er nogle dygtige formidlere, nogle skriftkyndige og gode fortællere. Nogle gange er det ganske lavpraktiske og hverdagsagtige ting, de fortæller hinanden, men der er alligevel ofte mere end en fernis af overvejelser om, hvordan de forholder sig til sig selv og deres plads i verden.

4.2.1 Ella Michelsen

Ella giver i brevene et billede af sig selv i forskellige roller: som mor, som kone, som gårdbestyrer, som kristen, og derudover er der også nogle personlige træk, som man må antage ville have været karakteristiske for hende på tværs af disse forskellige roller. Hun lader til at have været både beslutsom og handlekraftig i den ændrede dagligdag, som hun stod i, efter at Jacob var taget af sted til østfronten. Her står hun som administrativ bestyrer af gården, og har nu ansvar for at økonomien bliver håndteret ordentligt, hvilket er et stort ansvarsområde, som hun ikke før har taget del i. Denne opgave tager hun til sig og håndterer den trods mange bekymringer om, hvorvidt økonomien nu ender i røde tal. Hun er yderst tilfreds med ansvaret og friheden og magten ved at være den øverstbefalende på gården, og som leder på gården beslutter hun også at tage initiativ til fornyelser på bygningen, idet hun på egen hånd får gennemført at bygge en ny bageovn og et nyt tag trods svigerfamiliens betænkeligheder herom. Udover dette står hun nu også som eneopdrager af deres

fem børn. Ella fremstår også som en følsom person, der ikke synes at have begrænset sig, når hun skrev til Jacob, hvor følelserne i høj grad er uden på tøjet. Hun har grebet chancen for at tale om deres ægteskab og følelserne, der følger med dette, når de har haft mulighed for det på skrift.

Ella fremstår også som et meget religiøst menneske, der kender både Biblen og også mange af den kristne idéhistories knap så kanoniserede bipersoner, og det fremgår tydeligt, at hun bruger disse kristne fortællinger som en måde til at forstå sit eget liv. Ellas værdisæt kan i høj grad beskrives som kristne og grundtvigianske, hvilket også virker oplagt i kraft af at Ella i omkring 1890erne⁹⁵ var på et ophold på den grundtvigianske højsborg Askov Højskole.

Ella går også meget op i børnenes skolegang og hun udtrykker direkte, at hun opdrager sine børn på en måde, så de kan/vil erindre deres barndom med glæde engang senere i livet.⁹⁶ Som et udpræget familiemenneske synes Ella også at have været en ganske mild, omsorgsfuld forælder, der selv havde et meget tæt forhold til sin moder. Dog synes hun at have haft brug for noget at fokusere på mere end "bare" husholdningen på gården. Hun deltager således også i en læsegruppe for kvinder i lokalområdet.⁹⁷ Men hun tager hånd om de administrative opgaver på gården, mens Jacob er ved fronten, og fornøjer sig ved siden af med at læse for at få noget åndeligt stimulerende.⁹⁸

4.2.2 Jacob Michelsen

Af brevene fremgår det, at både Jacob selv og Ella opfattede Jacob som en mand, der ikke sagde meget. Det kan sandelig ikke have været fordi, at der ikke foregik noget inde i hovedet på Jacob, for de analytiske beskrivelser og overvejelser, han laver over livet ved fronten, viser i høj grad en både abstrakt tænkende og meget observant person. Allerede i den første måned efter han er taget af sted, giver Jacob udtryk for, at han vil prøve at have en forskerlignende analytisk tilgang til den militære tilværelse. Og skal man holde Jacob fast på disse ord, må man sige, at stilen lykkedes – han får i høj grad vedligeholdt denne analytiske beskrivende stil i de breve, der kommer hjem til Ella, selvom han ikke helt kan fuldføre opgaven pga. hans faste arbejdsopgaver. Han har også en stor læselyst, som han får holdt ved lige ved fronten. Han låner bøger på frontbiblioteket, selvom der ikke er så

⁹⁵ Det er usikkert hvornår hun helt præcist var på ophold på Askov Højskole. I datterens lille skrift om familiegårdens historie, skriver hun, at Ella er en vinter på Askov Højskole inden hun bliver forlovet med Jacob. Hvornår deres forlovelse finder sted er også usikkert, men parret bliver gift i 1903, så det er i hvert fald her før.

⁹⁶ Ella, 25. februar 1917

⁹⁷ Ella, 30. august 1916

⁹⁸ Ella, 8. april 1916

meget at vælge imellem. Ifølge Jacob er der heldigvis ikke dårlig litteratur imellem de tilgængelige bøger, så han kan få læst noget, der tilfredsstillende ham på trods af, at han dog beklager, at der ikke er noget klassisk litteratur.⁹⁹

Livet på fronten overrasker Jacob, der ellers er meget arbejdsom. Han beskriver det som, at der er en dårlig arbejdsmoral, der også kommer til at påvirke ham til selv at blive doven, hvilket overrasker ham. Generelt fremstår han som en pligtopfyldende soldat, og det lader til, at den pointe, han kan se med sin egen deltagelse i krigen, er, at kampen på østfronten kan hjælpe med at sørge for, at krigen ikke når hele vejen til Nordslesvig.¹⁰⁰ Jacob lader til at være imod krigen, men han skriver ikke eksplicit, at dette hænger sammen med, at han er en dansksindet, der må kæmpe på tysk side. ”give Afkald på Livet for en Ting, som de ikke er begejstret for men kun føler som en knugende Pligt og hvor de ved at en Hustru og en Børneflokk venter paa Far.”¹⁰¹ Det lader til, at det er en principiel sag for ham, da han ikke mener, at der er noget at kæmpe for i denne krig: Jacob giver udtryk for, at han opfatter krigen som meningsløs og han kan ikke forstå, hvorfor krigen ikke bliver stoppet. ”Man skulle ellers tro at Menneskeheden nu snart var tilstrækkelig aareladt bare de husker at lukke for Blodaarer i Tid saa Europa ikke helt forbløder.”¹⁰² Han kan ikke se, hvad han kæmper for. Sådanne kommentarer virker især interessante ved, at man her får et perspektiv på krigen set fra dem, der kæmpede dem.

Sprogligt bør man notere sig, at Jacobs tegnsætning nogle gange gør, at brevenes sætninger kan være en smule besværlige at læse. Især sætter han sjældent punktummer, men trods dette er der ikke rettet noget overhovedet i Jacobs sprog, for at fremstillingen skal være så tekstmæssigt loyal som muligt. Dog er problemet heller ikke værre end, at eventuelle meningsproblemer kan overkommes ved bare at læse sætningerne op, hvor det så bliver tydeligt, hvad der menes.

⁹⁹ Jacob, 10. november 1916

¹⁰⁰ Jacob, 14. juli 1916

¹⁰¹ Jacob, 15. april 1916

¹⁰² Jacob, 2. august 1916

5. Ella og hjemmefronten

”Den første dag, syntes jeg, Du kom vel alligevel og kunde smile ved Tanken om at se Dig i Soldatertøj, men bliver det Alvor at Du skal blive, så er det nu trist og ensomt, min egen Jacob hvor vi er rige når vi er to, ja jeg er bedrøvet, om Du skal blive borte fra Hjemmet sålænge Krigen varer”.

Således skriver Ella i det første brev, hun sender til Jacob. Det er dateret d. 28. juli 1915. På dette tidspunkt er Jacob ikke sendt mod fronten endnu, da han er i Sønderborg for at blive militæruddannet. Brevene er ikke så tæt dateret som senere breve, hvor Jacob er sendt af sted til fronten, hvilket kan skyldes, at de i denne periode, hvor han er i Sønderborg, mødes flere gange, idet Ella skriver flere gange, at hun har været nede og se til ham i Sønderborg.¹⁰³ Det fremgår også af brevene, at de nogle gange taler i telefon med hinanden.¹⁰⁴ Dermed har der nok ikke været et ligeså stort behov for at skrive til hinanden, da de ville have kunnet tale sammen eller se hinanden med relativt korte mellemrum og dermed få praktiske ting på plads. Dertil har afsavnet måske heller ikke været nær så stort, når de havde set hinanden inden for en kortere periode.

Ella skriver alle sine tanker, følelser og observationer fra byen ned i brevene til Jacob, der nærmest er skrevet som en dagbog, hvor hun kan starte med at skrive på et brev om dagen for senere at vende tilbage samme dag om aftenen og skrive videre på brevet. Der er ofte noteret f.eks. ”Søndag d. 16. Januar 1916” og derefter skrives der videre, hvor der senere noteres ”Søndag Aften d. 16. Januar 1916”. Det er alt, der skal med i de breve, som sendes over til hendes mand på østfronten, hvilket også nogle gange ender med, at hun får nævnt de samme ting to, måske tre gange. Ella skriver tilmed også flere gange, at hun ikke håber, at det irriterer Jacob, at hun får nævnt de samme ting to gange, men at det vil hun altså komme til, nu hvor hun skriver så meget.¹⁰⁵ Ella er fast bestemt på, at hun skal skrive hver dag, selvom det nogle gange glipper på grund af travlhed på gården og med børnene. Den daglige nedskrivning af dagens gøremål har også den indvirkning, at der ikke altid er noget nyt at fortælle, og derfor ligner mange af brevene hinanden. Hun fortæller, at de alle derhjemme er raske og sunde, og at de savner Jacob og ønsker, at han snart kommer hjem

¹⁰³ Ella, 28. juli 1915

¹⁰⁴ Ella, 29. juli 1915

¹⁰⁵ Ella, 18. december 1916

samt beder til, at krigen snart slutter. Denne iver efter at skulle skrive hver dag kan være en form for terapi for Ella, da hun således føler, at hun hver dag har en form for kontakt med sin mand, men kan også være for Jacobs skyld, således at der kommer flere breve til ham ved fronten, og at han dermed har mange breve at læse og dermed får en rigere mulighed for mentalt at dykke ned i hverdagslivet derhjemme og læse og høre fra familien derhjemme, hvilket kan give en følelse af tryghed.

Brevene er deres eneste kontakt, og den eneste forsikring, om at de begge har det godt. Og især spiller det en rolle, at Ella modtager breve fra Jacob for på denne måde at sikre sig, at han stadig er i live. Men posten er ikke altid regelmæssig, og dette skaber frygt på hjemmefronten, da man så kan frygte, at de manglende breve skyldes, at Jacob er kommet til skade eller endnu værre død. I et brev skriver Ella således, at hun ikke har fået brev fra Jacob i den seneste tid og er bange for ”Troppeforskydninger og ligeledes stod der i Avisen”.¹⁰⁶ Brevene er den eneste kontakt og forsikring om, at alt er godt. Med de rygter og informationer om frontens rædsler i aviser og magasiner samt fra bekendte og soldater på orlov, kan der skabes slemme forestillinger. Der er en konstant frygt for, hvad der sker med Jacob ved fronten. Ella skriver igen i et brev, om sin frygt for Jacobs ve og vel, at hun er bange for, at han er ”kommen helt ud over disse Korsveje, det er snart det eneste jeg har hørt, om Krigens Rædsel, disse Korsveje, jeg har vist lagt Dig for stor Tvang på, om ikke at fortælle noget fra og om Krigen, bare for min egen lykkelige Uvidenheds Skyld.”¹⁰⁷ I dette brev beskrives det, at Jacob nok ikke fortæller alt, hvad han oplever på fronten. I så fald har Ella bedt ham om ikke at beskrive for meget om de rædsler, han oplever. Generelt beskriver Jacob ikke meget, hvis der skulle forekomme noget blodigt ved hans stilling. ”Jo jeg håber rigtignok det må være godt for Dig min egen kære Jacob. Du klager jo aldrig i Dine Breve og lader ingenting skue igennem af al den Rædsel og Fare som Du færdes i hver Dag, så går man herhjemme i sin fredelige Dont, mærker man ikke så meget til Krig.”¹⁰⁸ Han skriver ofte, at han har det godt, og man kan læse ud fra Ellas breve, at hun opfatter ham som stærk og sorgløs og er imponeret over hans overskud med hensyn til at kunne skrive hjem næsten hver dag i den frygtelige hverdag, han befinder sig i. ”Jeg beundrer Dig, at Du kan skrive Brev i et Sådant virvar, som en Bunker må frembyde, thi det kniber her for mig, når jeg ikke skriver sent om aftenen eller om Morgenen.”¹⁰⁹ Men denne forholdsvis sorgfrie beskrivelse fra østfronten fortsætter dog ikke helt. I brevene fra 1917 begynder Jacob pludselig at

¹⁰⁶ Ella, 30. august 1916

¹⁰⁷ Ella, 21. maj 1916

¹⁰⁸ Ella, 2. marts 1917

¹⁰⁹ Ella, 25. december 1917

klage over, at han har fået dårlige nerver,¹¹⁰ hvilket er første gang, han nævner, at han mentalt ikke er helt på toppen. Ella svarer tilbage, at hun ønsker, at hans nerver bedres, og at han bliver fri for angstfølelse.¹¹¹ Nervernes dårlige tilstand fra Jacobs side gør også Ella nervøs for, om det kan fortsætte og være til gene for ham, når han kommer hjem, og krigen er slut. Ella skriver, at hun håber og beder til, ”at ikke alle de mange Krigsindtryk må forstyrre det senere Liv.”¹¹² Det er ikke kun bange anelser i forhold til, hvad der sker med Jacob i nutiden, men også om krigen får fremtidige helbredsmæssige følger for ham.

5.1 Børnene

Jacob og Ella har fem børn, da Jacob drager mod fronten. Den yngste, Anne-Helene, er kun et år gammel, og den ældste er 11 år, da Jacob drager væk. Ella har været gravid med meget korte mellemrum igennem deres ægteskab, hvilket har været hårdt ved hendes krop. Hun skriver i et af brevene til Jacob:

”jeg har det godt i mit Sind og især mit Legeme hvor kan jeg dog mærke, det styrker og gør godt engang at være fri for Svangerskab, mine Ben får mere Styrke og jeg føler mig jo lettere, men det er rigtignok godt at vi har den lille Flok. Anne Helene kan nok holde os i gang, hun forlanger Opdragelse nu, thi hun har både Kræfter og en stærk Vilje. Jacob har heldigvis i lang tid haft det rigtig godt. Viggo er forholdsvis let at lede. Richard og Karen ere flinke og jo snart fornuftige Mennesker.”¹¹³

Graviditet og børnepasning har været hendes primære dagligdag i de år, som hun og Jacob har været gift. Ella lægger heller ikke fingrene imellem og skriver her om en kvinde, som aborterede i 4. eller 5. måned, men forinden havde hun i en måned undgået en abort, men til sidst måtte hun på sygehuset og få barnet fjernet: ”men sådan er Lovene, en Kvinde plages og udmattes i hele 4 uger for at sikre et vordende Liv, og på Slagmarkerne myrder de bevidste, levende Mennesker i massevis, det er da absolut noget galt ved denne Fremfærd.”¹¹⁴ Kvindens ulykkelige situation er for Ella dårligt nok et åndedræt væk fra krigens slagmark, og kritikken ligger lige for hende. Hun

¹¹⁰ Jacob, den 10. juli 1917

¹¹¹ Ella, 1. november 1917

¹¹² Ella, 27. oktober 1917

¹¹³ Ella, 25. januar 1916

¹¹⁴ Ella, 19. oktober 1916

lægger stor vægt på at fortælle Jacob, at børnene er sunde og raske. Måske er det vigtigt for hende at vise Jacob, at hun sagtens kan tage sig af børnene alene, og at de ikke bliver syge selvom, det nu kun er hende, der er der for at tage sig af dem. Så når hun så ofte nævner børnene for at gøre opmærksom på, at hun sagtens kan tage sig af dem, lader det til at være for at vise, at hun, selvom hun ikke er ”en dygtig bondekone”, formår at passe sine børn ordentligt. Som sådan kan dette læses som, at Ella prøver at fremstå positiv i Jacobs øjne ved at fremstille sig som en kone, der gør, hvad der kan forventes af hende i denne situation på denne tid og som en god mor, der tager sig af Jacobs børn på en ordentlig måde. På denne måde kan Jacob beroliges både på det praktiske niveau, om hvorvidt hans gård nu bliver håndteret ordentligt, samtidig med at der er en følelsesmæssig trøst, om at børnene og Ella har det godt. Senere i brevkorrespondancen kommer det til at fylde meget mere, at Ella er mest opmærksom på, at hun med sin opdragelse af børnene giver dem en åndelig og rig barndom, som de vil kunne kigge tilbage på med glæde. ”Gid jeg dog må få evne til at lede denne lille Flok, thi i Menneskene ere noget godt lagt ned, bare alle Naturanlæg kunde ledes hen til vor Forædling, at vejlede og tilråde 5 små nye selvstøbte Mennesker er ingen lille Opgave og så have den bedste i Felten.”¹¹⁵ Det er af stor betydning for hende, hvordan hendes børn opdrages og hvilke værdier, der introduceres og plantes hos dem, men hun mener dog, at de fra naturens side har muligheden for at blive gode mennesker, og at det bare handler om at vise dem vej. Hun mener dermed, at det er yderst vigtigt, hvordan man opdrager og påvirker børn i forhold til hvilke voksne mennesker, de ender med at blive.

5.2 En pige fra byen som bondekone

Ella voksede op på en købmandsgård i Aabenraa og flyttede på landet i forbindelse med, at hun skulle giftes med Jacob.¹¹⁶ Ella får som en uddannelse i at føre en byhusholdning.¹¹⁷ Det at hun har denne anderledes baggrund gør, at hun skal leve op til forventningen om at være en god bondekone og husmoder, men flere gange nævner hun, at dette ikke har været en nem opgave for hende:

¹¹⁵ Ella, 29. januar 1917

¹¹⁶ Michelsen, Anne-Helene: ”Mine erindringer fra 1918 -----”, 16. 01. 2001. Dette er Jacob og Ellas yngste datters erindringer om familiens liv og om slægten Michelsen. Erindringer kan være farvede af senere efterrationaliseringer og kan også bygge på falsk information, som bare er blevet genfortalt som sandt. Derfor kan det være problematisk at benytte erindringsmateriale som kilde. I denne situation bruger jeg dog kun Anne-Helenes erindringer for at informere om rent faktuelle forhold, der med stor sandsynlighed er sandt, da det ikke drejer sig om informationer, som kunne have haft betydning at ændre i eller at erindre anderledes.

¹¹⁷ Michelsen, 1980: 23

”Jacob, jeg har så tit følt, at jeg ikke blev regnet for nogen praktisk Dygtighed i vor Gerning, det har jo ofte pint mig, at blive omtalt som ikke egnet til Bondekone¹¹⁸” Fordi Ella er fra byen, har hun ikke været vant til at arbejde på en gård og har været nødsaget til at sætte sig ind i alle de opgaver, som det kræves af en hustru, at hun skal påtage sig: ”jeg har jo sommetider været mismodig, jeg har jo så ofte følt, at jeg af mine Forgængere blev bedømt, som ikke egnet til at være din Hustru, især ikke som ”Bondekone”, derudover har jeg ikke mærket at de havde noget imod mig¹¹⁹”. Ella skriver ofte, at Jacobs moder ikke har haft høje tanker om hende i forbindelse med hendes arbejde på gården. Jacobs moder passede gården sammen med Jacobs fader indtil 1899, da faderen dør i en alder af 54.¹²⁰ Herefter forpagter sønnen Jacob gården, og han flytter ind med sin nye kone Ella i 1903, og Jacobs moder, Karen, flytter ind i nabogården. Ella er ikke en dygtig landbrugskone, som hendes svigermor, men efter sin forlovelse med Jacob har hun dog været på Sorø Husholdningsskole, hvor hun havde landbohusholdning som speciale, så hun blev – trods sin baggrund – alligevel skolet i det. Men det at passe gården er stadig hverken hendes force eller største interesse.¹²¹ I Ellas breve fremgår det tydeligt, at hun og hendes svigermor ikke har det varmeste forhold:

”Jeg ved jo nok at Farmor og Midde [Jacobs søster] mener at se en uduelig Bondekone i mig, Deres Anerkendelse må jeg give Afkald på, og kan det 10 gange lettere, når vort Regnskab vil balancere, i modsat Fald har de mere Magt, til at overbevise mig om, at Skylden ligger i at jeg langt fra kan udfylde Din Moders Plads og Gerning.”¹²²

Det nævnes ligefrem i et brev, at Ella er overrasket over, at svigermoderen ikke virker utilfreds med at se hende, da hun en dag besøger hende, og at besøget ligefrem er hyggeligt.¹²³ Samtidig nævner hun også, at det virker som om, at deres forhold forbedres. Men alt i alt har det nok ikke været nemt for Ella at komme til gården inde fra byen af. Hun skulle bevise over for Jacobs familie, at hun sagtens kunne klare sig: ”det har så ofte været mig et Savn, at jeg ikke følte mig afholdt af Din Slægt.”¹²⁴ Ella skriver, at det ikke kun handler om, at hun skal kunne alle de praktiske sager, men også kunne sætte sig i respekt over for svigerfamilien og også lære at stå fast på sine holdninger,

¹¹⁸ Ella, 13. januar 1916

¹¹⁹ Ella, 22. januar 1916

¹²⁰ Michelsen, 2009: 22

¹²¹ Michelsen, 1980: 23

¹²² Ella, 8. jul. 1916

¹²³ Ella, 17. juni, 1916

¹²⁴ Ella, 29. marts 1916

selvom de er uenige med hende.¹²⁵ Det har ikke været et let forhold mellem Ella og hendes svigermoder. Der er en del stridigheder Ella og svigerfamilien imellem i forbindelse med et nyt tag, som Ella ønsker, at gården skal have. Der skal lægges tagplader på huset i stedet for det gamle stråtag, som der er på i forvejen, og det bliver lagt på i sommeren 1916, selvom at svigerfamilien til at begynde med ikke er helt med på idéen.

”gid jeg voksede i Fasthed og Opræden over for min Svigerslægt, de har ikke været onde mod mig i denne Tid, men desværre sporer jeg nogen Bitterhed imod Mor og Midde i mit Indre og det er jeg ked af. Jeg er så ene, og så længe ene, og tænk at jeg alene skal lægge Tag.”¹²⁶

Selvom at Jacobs familie og især moder ikke deler Ellas glæde med hensyn til et nyt tag på gården, er Jacob Ellas støtte og siger, at det er hendes beslutning, og at han støtter hende i valget. Ella er umådelig glad for, at Jacob tager hendes parti, han ”har hende bi med Kærlighed og Ansvar.”¹²⁷

I forbindelse med at Jacob tager mod fronten, er der blevet sørget for at blive hyret en hjælp i form af en forvalter til at hjælpe til på gården, så Ella ikke står med det hele alene. Forvalteren er en ung mand ved navn Carl Jørgensen, som står for alt det praktiske med at passe markerne og dyrene, mens Ella primært tager sig af det økonomiske i foretagendet. Der er mange foretagender for Ella, når hun skal styre gården uden Jacob: ”godnat [...] jeg skal i morgen, være Moder, Husmoder, 1. Aprils Forretningsmadam, så jeg må nok slutte og søge hvile.”¹²⁸ Denne bemærkning fra Ellas side beskriver meget godt alle hendes arbejdsopgaver. Hun har ansvaret for at opdrage og passe børnene, hun skal sætte mandskabet på gården i gang og muligvis også hjælpe til og hun skal sørge for alle pengesagerne, da det er den første dag i måneden dagen efter. Udover disse tre arbejdsopgaver, som hun stiller op, har hun også arbejdsopgaven som hustru, som indebærer, at hun skriver til sin mand, og dette ligger også implicit i citatet, da hun nævner disse opgaver i hendes brev til Jacob.

På hjemmefronten er der mange regler at holde styr på her under krigen i forbindelse med husholdningen og gården. Der skal rapporteres hvilke dyr, man har på gården samt hvornår man ønsker at slagte, da der nemlig er regler for, hvis og hvornår dette er tilladt. Ella slagter nogle duer,

¹²⁵ Ella, 23. juni 1916

¹²⁶ Ella, 10. jul. 1916

¹²⁷ Ella, 4. jul. 1916

¹²⁸ Ella, 31. marts 1916

og får ikke meldt dette til myndighedene, hvilket resulterer i, at hun skal for retten og berette om denne situation og får derpå en bøde. Ella skriver i forbindelse med denne retssag til Jacob:

”min Mand er i Fronten for at værne Amtsdommerens Fædreland, så han kan sidde lunt og trygt i sit Hjem, skal han så have lov til at tiltale mig, en Kriger-hustru, så uridderligt, fordi jeg har glemt at melde, at vi har et par Duer, af hvad grund glemmer jeg disse småting, fordi alle deres Forretninger lægges på mig, det er uretfærdigt at de Hustruer, dom foruden deres egen gerning, som Hustru, Mor og Madmoder, også efter Evne passer Deres Mands Forretning, skal tiltales for slige Bagateller, af Mænd, som sidder hjemme, og kun har deres eget at passe, Mænd som nyder Tilværelsen og Hjemmet som i Fredstider, fordi I holder Vagt for dem ved Østgrænsen, at de skal udnytte Deres Tid, til at trefolere os, som ere ene tilbage med de dobbelte Pligter.”¹²⁹

Dette er et eksempel på, at Ella ikke kun har været nødsaget til at tage arbejdsopgaver og sin nye rolle som administrerende leder af en gård til sig i forhold til rent praktiske opgaver, men også pga. sin nye situation er blevet mødt med respektløs adfærd fra autoritære mænd. Det har ikke kun været fysisk og arbejdsmæssigt hårdt at skulle passe en gård helt alene for kvinder på landet, men der har også været hindringer i forhold til at skulle sætte sig i respekt som kvinde over for mændene i samfundet, og Ziemann kommenterer, at kvinder på hjemmefronten (i sit studie) ikke rigtig var i stand til at forsvare sig selv mod den ”patriarkalske adfærd”, som de blev mødt med både fra de mænd, der ikke var i krig, og som kvinderne også blev mødt med fra myndighedernes side.¹³⁰ Dette er også tilfældet med Ella, som man kan se i citatet ovenfor, da hun er i retten for at blive givet en bøde for at have slagtet en due uden at informere myndighederne om det. Ella skriver om denne nye rolle, hun nu skal påtage sig og nævner, at dette ikke er helt nemt pga., at hun er en kvinde. ”Damer er jo ikke vant til at optræde over for Mænd i Forretningssager, det var gået hende, som det gik mig, da jeg var stævnet på Amtsretten, det er nemt for de Herrer, som sidder hjemme at være Brutal og hensynsløs mod de Kvinder, som står alene, det er Takken vi har, når Mændene forsvarer Fædrelandet, imens kan Embedsmændene overfuse de ensomme kvinder herhjemme.”¹³¹ Ella viser her, at det er en umådelig svær situation, som kvinderne har hjemme med at skulle påtage sig mandens opgaver uden, at der bliver vist respekt for dem. Kvinderne skal påtage sig traditionelt mandearbejde og dette har ikke været en nem situation – ikke kun i en rent praktisk forstand, men

¹²⁹ Ella, 3. december 1916

¹³⁰ Ziemann 2007: 166

¹³¹ Ella, 22. marts 1917

samfundet har heller ikke set på dette med de blideste øjne. På dette tidspunkt eksisterer der en opfattelse af manden og kvinden i henhold til deres arbejde og dertilhørende opgaver,¹³² og således træder kvinderne under krigen ind i et felt, hvori de ikke før har haft plads, hvilket kan skabe konflikter.

5.3 Religiøsitet og åndelighed

Brevenes indhold emmer af megen religiøsitet. Ella afslutter alle breve med at skrive, ”Gud bevare dig min kære Jacob”, ”lad Gud vogte over dig” eller en tilsvarende formulering. Dette er en vigtig del af korrespondancen og inkorporeres i hvert brev. Men det er ikke kun i slutningen af sine breve, at kristendommen og Gud bliver nævnt. ”Kæreste Jacob mine Tanker, mine Bønner og Følelser de tilhører Dig og glæder mig, at mærke, at de usynlige Tanker alligevel virker velgørende trods den lange Afstand¹³³”. Ofte flere gange i løbet af et brev skriver Ella, at hun beder for Jacob, og at hun håber, at Gud vil stå ved hans side. ”Gud selv være vort Bindeled.”¹³⁴

Ella har et meget levende forhold til sin kristendom, hvorimod Jacob har et mere afslappet forhold til den kristne tro. Men det stopper ikke Ella fra at lade denne kristne tro fylde meget i sine breve til sin mand, og hun er meget konsekvent i sine bønner til Gud, om at han skal passe på Jacob og sørge for, at freden snart kommer, så Jacob kan komme hjem: ”om Du ikke bliver træt af at høre om, at vi beder Gud komme med hjælp, og denne Hjælp denne Udløsning af Krigen den venter så længe.”¹³⁵ Ellas breve er ligefrem overøst med bønner til Gud og en stærk tro på, at med bønner kan man forsøge at få Guds velsignelse. I nogle af brevene, især dem fra 1915 og første halvdel af 1916, nævnes Gud ligefrem nærmest i hver 3. sætning. ”Jeg må have Gud med i alle småting.”¹³⁶ Hun beder ofte til Gud, og dette giver hende ro og tryghed i denne usikre hverdag, hvor hun ikke ved, om Jacob kommer hjem eller ej. Ella tror på, at Gud har en mening med al denne rædsel i form af krig og deres adskillelse. ”vi må jo tro Gud har en Mening med at skille os to ad.”¹³⁷ ”der må være et større Mål for os, som vi nu ikke selv fatter.”¹³⁸ Således giver hendes tro Ella en trøst og

¹³² Ziemann 2007: 156

¹³³ Ella, 21. januar 1916

¹³⁴ Ella, 23. december 1916

¹³⁵ Ella, 31. juli 1916

¹³⁶ Ella, 11. april 1916

¹³⁷ Ella, 18. juni 1916

¹³⁸ Ella, 25. oktober 1916

forklaringsmodel, for hvordan hun kan forholde sig til krigen og den meget konkrete fare, som Jacob kan være i, når han er ved fronten. Hun har en fast tro på, at der må være en mening med galskaben, at Gud vender denne krig til noget positivt. Denne gudslige skæbnetro på, at det hele nok skal ende godt, har ikke været en ualmindelig gudstro under krigen. Ziemann nævner, at på landet har landbefolkningen troet på forsynet, og at det har været Guds forsyn, der til sidst ville skabe fred. "Peasant women were reinforced in their extremely passive attitude to the strains of the war by their expectation of a peace that could ultimately be delivered only through divine Providence. This religiously inspired interpretation of the war was bound up with the notion of a social order grounded in morality, based on a just division of burdens."¹³⁹ Ellas tro på, at Gud har våget over menneskeheden, har skabt en ro hos Ella og en forsikring om, at hvis hun beder nok til Gud, vil han sørge for, at Jacob ikke kommer noget til.

Ella laver også mange referencer til kristne skrifter, hvilket vidner om, hvor meget denne religiøse forestillingsverden var med til at forme hendes opfattelse og forståelse af verden:

""Dag og Dåd er Kæmperim", det var Ludvig Schrøders Valgsprog, og kunde ham vist med rette tillægges, thi måtte vi dog ret benytte vor Tid til det Gode og ret forstå at få det Gode frem i Livet, netop det som har Betydning for det andet Liv, det som bygger Broen, og giver os Hjemsted, ja bare være gode og kærlige med hinanden og finde Glæde i hinanden og måtte mine Breve øve deres Virkning, sådan som de fødes af kærlige, inderlige Tanker, kunde Du bare nu dele med mig halv, Hjemmet lune, lyse, hyggelige Stue, her er dejligt at være Bamse, thi det er mit og Jacobs Hjem i Lyse Kår og Trange. Og måtte Du mærke at her udfra Hjemmet går en beskyttende Engel med på Din vej."¹⁴⁰

Ella citerer her forstanderen for Askov Højskole, Ludvig Schrøder. Som tidligere nævnt har hun gået på denne højskole, der ansås for at være en grundtvigiansk højborg, og på daværende tidspunkt var alle lærere på nær én overbeviste grundtvigianere, og højskolen ønskede i høj grad, at lærere på skolen skulle dele denne grundtvigianske tro for at bevare det åndelige fællesskab.¹⁴¹ Ellas datter nævner, at Ella var på Askov om vinteren, men ikke i hvilket år,¹⁴² så det er noget uklart, hvornår Ella var der, men taget i betragtning at hun blev født i 1877 og gift i 1903, lader det til at have været

¹³⁹ Ziemann 2007: 161

¹⁴⁰ Ella, 27. januar 1916

¹⁴¹ Lund 1965: 220-221

¹⁴² Michelsen 2009: 23

i slutningen af 1890'erne, hun var på skolen. Så der lader til, at man roligt kan antage, at Ella har oplevet den grundtvigianisme, der var karakteristisk for højskolen dengang, og når man tager den tydeligvist inderlige religiøst, som man finder i brevene, i betragtning, lader det til, at Ella også kan ses som en del af den religiøse fællesskab, som skolen dannede ramme om.

Ella har således skabt sit hjem med tilknytning til Grundtvigs tanker og værdier, hvilket man mærker i brevene. Der citeres ofte fra flere salmer og digtere med tilknytning til den grundtvigianske kristendom. Hver søndag, skriver hun også, at hun tager i kirke. Hun fortæller, at hun mere og mere føler sig draget mod frimenighedskirken Sct. Jørgens Kirke i Aabenraa, da hun mener, at prædikenerne der, foretaget af Pastor Knud Rosendal, emmer af mere højtidelighed: ”i eftermiddag går jeg i Kirke hos Thade, Jacob jeg bliver tvungen til at søge Frimenigheden, Konfirmationen i Slotskirken er så mekanisk og uhøjtidelig.”¹⁴³ Frimenighedskirken er således den, der tiltaler hende mest. Kirkegangen styrker hendes sind, og hun går en gang i mellem flere gange om dagen i kirke, også i den almindelige kirke: ”det er alligevel i mig, at jeg gerne vil i Kirke, alene sangen glæder mig, men der falder altid et par gode Ord, eller en lille Sætning af, som jeg har brug for.”¹⁴⁴

Ella har også en åndelig sammenkobling med sin mand ud over Guds bønner. Dette er gennem stjernebilledet Karlsruvognen, som hun tager ud og kigger på om aftenen og sender tanker af sted til sin mand, som han så kan mærke og føle, når han også ser på Karlsruvognen. Hun nævner Karlsruvognen i næsten hvert eneste brev. Hun skriver eksempelvis her, at himlen tilhører dem. Karlsruvognen siger: ”I to har det godt” og månen smiler til dem begge.¹⁴⁵ Dette stjernebillede er en mulighed for endnu en måde at have kontakt med hinanden på ud over brevene. De kan begge se Karlsruvognen og dermed føles det måske som om, at der er en form for fysisk kontakt, de kigger begge på den samme himmel, på de samme stjerner, hvilket så også giver en åndelig kontakt, hvor Ella sender tanker igennem. Denne fælles kontaktflade, som de har og selv har skabt, kan man sammenligne med den tredje dimension, der skabes af de koncentriske cirkler, som Hanna arbejder med i *Your Death Would Be Mine*. Ella og Jacob befinder sig i hver deres geografiske placering men i med, at de kommunikerer og skaber en fælles horisont danner de en fælles virkelighed, ligesom her hvor de endda skaber en fysisk kontaktflade, som de kan benytte sig af i deres kommunikation. De er væk fra hinanden fysisk og dog ikke, da de med dette stjernebillede

¹⁴³ Ella, 2. april 1916

¹⁴⁴ Ella, 23. juli 1916

¹⁴⁵ Ella, 22. januar 1916

Karlsvognen kan få en fornemmelse for, at trods Jacob er ude på østfronten, befinder de sig dog så tæt, at de kan se det samme på himmelen.

Ella benytter sig også af andre små tegn som sendeflader for tanker og følelser. Hun skriver, at når hun har skrevet et brev, stiller hun det i stuen, og dermed kan det måske indfange noget af den varme og hygge, der er i hjemmet, som så kan nå ham ude ved fronten.¹⁴⁶ Ligeledes er naturen på en anden måde end Karlsvognen også en budbringer; ”I Aften hørte jeg Vildgæssene skrige, de bragte en Hilsen fra dig.”¹⁴⁷ Naturen spiller således en rolle i forhold til at have en åndelig kontakt med hinanden, og det kan også være naturen, der giver en følelse af afstand. ”Når det fyger, synes jeg altid Afstanden mellem os er langt større.”¹⁴⁸ Hun søger så vidt muligt at finde bånd, der kan give dem en kontakt. ”Mange hilsener og usynlige Bindetråde fra Din Ella.”¹⁴⁹

5.3.1 Fannys spådom

I både Jacobs og Ellas breve fylder samtalen omkring, hvornår der mon bliver fred, rigtig meget. Og der er en del spådomme eller forsyn, som de kigger efter for at have en forhåbning om, at freden snart kommer. Den spådom, som fylder mest, er jomfru Fannys spådom. Jomfru Fannys syner har fyldt meget i sønderjydernes hverdag – også under krigen. Franziska (”Fanny”) Enge (1805-1881), bedre kendt som jomfru Fanny, var en sønderjysk kvinde, som siges at have fået syner allerede i en alder af 12 år, der skulle forudsige, hvornår treårskrigen ville komme og hvordan den ville forløbe. Det siges, at hun havde set krigens begivenheder i drømme.¹⁵⁰ Disse syner blev overført til to skillingstryk i 1849, og ud fra dem er hendes forudsigelser blevet kendt og videreudviklet i Sønderjylland. ”Blandt de dansksindede i Sønderjylland og især i hjembyen Åbenrå fik hun nærmest status som en skytsengel, og hendes syner var efter den tabte krig i 1864 og Sønderjyllands indlemmelse i Preussen med til at fastholde håbet om en kommende genforening med Danmark.”¹⁵¹ Denne skikkelse kan man således se, også har fyldt i hverdagsskriverierne hos et ægtepar fra Aabenraa i forbindelse med deres forhåbninger omkring, hvornår freden ville komme under den første verdenskrig. Der henvises flere gange til, at freden snart må komme, hvis det skal passe efter

¹⁴⁶ Ella, 29. januar 1916

¹⁴⁷ Ella, 25. februar 1916

¹⁴⁸ Ella, 27. februar 1916

¹⁴⁹ Ella, 2. april 1916

¹⁵⁰ Kragh 2003

¹⁵¹ Kragh 2003

Jomfru Fannys spådom. ”Vi har jo det Håb om Fannys Spådom, men kun en Månedstid, så går den vel i Opfyldelse” skriver Ella allerede i februar 1916.¹⁵² Først er der forhåbninger omkring, at freden vil komme i foråret 1916, da det dermed vil passe med Fannys syner, men da freden så ikke kommer, overføres synerne på 1917, og da freden så heller ikke kommer i 1917 gemmes forudsigelserne til foråret 1918 osv. ”Nej jeg tror ikke Fannys Spådom skal gemmes til 1917, det var næsten for Grusomt, skriver Ella så igen i april 1916.”¹⁵³ Håbet varer ved, selvom skuffelserne også gør det. Under krigen, har man således tyet til mange forskellige midler for at finde frem til, hvornår den ventede fred ville komme. Overtro har dermed været et middel til at skabe håb og ro i sindet, da man dermed konstant havde en lille flig af forhåbninger at se frem til. Håbet har spillet en stor rolle i overlevelsen for ikke fuldstændig at bryde sammen under disse skrækkelige forhold. Troen på, at freden nok skulle komme – og snart, har været med til at holde modet oppe og gøre, at Ella og Jacob har været i stand til at holde afstanden ud, da de hele tiden håbede – og troede, at de ville se hinanden igen.

¹⁵² Ella, 27. februar 1916

¹⁵³ Ella, 10. april 1916

6. Jacob og østfronten

Inden Jacob bliver sendt af sted mod østfronten, sendes han til Sønderborg for at blive militæruddannet. Her er han fra sommeren 1915 af og fire måneder frem, hvorefter han sendes mod fronten. I det første brev, han sender hjem, da han sendes mod øst, skriver han, at han har gode minder fra dette ophold. Dette første brev sender Jacob den 17. november 1915, den dag han rejser med tog fra Sønderborg mod Østfronten. Han beskriver her stemningen i togrejsen mod fronten, de mennesker der er med, og hvad han kan se ud af vinduerne. Men følelserne kommer mere frem i brevene, som tiden går. Det kan skyldes, at han med tiden har tilpasset sig sin situation, hvorfor der således er overskud til at sætte sig tid af til at savne dem derhjemme og skrive det ned i brevene. Følelsesmæssigt overskud har der muligvis ikke været meget af i starten af frontlivet, da han her først og fremmest har skullet forholde sig til de ændrede betingelser i sin dagligdag, og hvor han også har skullet tilpasse sig sine kammerater og officererne.

I sit første brev om afrejsen fra Sønderborg og stemningen på toget: ”Vi tog fra Sønderborg i morges 9½ heldigvis uden Musik og Blomster. Afsked med Familie var der også kun få som tog enkelte tunge scener vil dog stå præget i Hukommelsen.”¹⁵⁴ Han er glad for, at det ikke blev fejret for meget, at de drog af sted mod fronten i krig, da han ikke ser dette som en glædelig begivenhed. Således skriver han, at ”Stemningen er vel livlig dog ikke støjende, Transportens alder gør sig gældende.”¹⁵⁵ Det formodes, at de fleste på toget er tættere på hans alder, det vil sige omkring de 40 år, dog nok også yngre, da dem, som han ender i gruppe med i ude ved fronten, også er mellem 30-40. Der er kun én, der er yngre end dette og én, der er ældre.¹⁵⁶ Han nævner, at der ikke synges på toget, og at samtalen mest omhandler, hvor transporten går hen. ”Samtalen mellem kammeraterne er mest om hjemmet. Krigen tales der ikke meget om, mere om at der snart må blive Fred.”¹⁵⁷ Det eneste, de ved, er, at toget går mod Øst. De er fire Nordslesvigere, som kender hinanden fra Sønderborg, der har været så heldige at få en god kupé sammen. Jacob fortæller, at der næsten tales ligeså meget dansk som tysk: ”i det mindste taler jeg mere dansk end tysk, da vi alle vist nok er 100-150 Nordslesvigere i denne Transport.”¹⁵⁸ Toget kører fra Sønderborg, så der er

¹⁵⁴ Jacob den. 17. nov. 1915

¹⁵⁵ Jacob den. 17. nov. 1915

¹⁵⁶ Jacob den. 17. nov. 1915

¹⁵⁷ Jacob den 20. nov. 1915

¹⁵⁸ Jacob, 20. november 1915

klart en del nordslesvigere med, men de bliver på rejsen mod øst ved med at samle soldater op i toget, som skal med ud mod østfronten.¹⁵⁹

Ud fra brevet virker han ikke bange eller nervøs med hensyn til at skulle ud i krigens front og skriver også: ”Selv er jeg rolig og tillidsfuld; haabende at jeg kan hjælpe til at opmuntre andre som er mere modfaldne.”¹⁶⁰ Han har ligefrem overskud til at være der for andre og berolige dem. Omsorgen for de andre på toget rækker også så langt, at han giver ud af sin madpakke, som han har med fra Sønderborg. Han uddeler æbler fra sin oppakning til folk, som, han mener, ser ud til at have det hårdt.¹⁶¹ De marcherer mod Lida i Rusland og¹⁶² da de kommer til den endelige stilling, fortæller Jacob, at det sted, hvor de skal sove, fuldstændig ligner ”Mutter Heks’ Hus i Hans og Grethe; bygget af Grantræ med små vinduer, skorstene og lukket med mos i en Granskov.”¹⁶³ Der er en barak halvvejs gravet ned i jorden, som Jacob forklarer, at hamborgerne kalder en ’bunker’. Situationen ved fronten her er, at soldaterne skiftes mellem at være i stilling og reserve, der ligger lidt længere bag fronten. De, som var med i transporten, skal starte med at have 14 dages uddannelse og derfor kommer de ikke i stilling først. Således starter Jacob med at være i reserve.¹⁶⁴ Men han kommer hurtigt ud i stillingen, og derefter er det en pendling mellem reserven og stillingen helt forrest.

6.1 Livet som soldat

I de første breve, som Jacob sender hjem, skriver han ofte, at det ikke er så slemt at være soldat ved denne front, og at han ikke opfatter det som så hårdt, men derimod engang imellem ligefrem keder sig. Jacob står bl.a. vagt og fortæller, at dette ikke generer ham så meget, da han hverken fryser eller sulter, og dermed har han tid til at tænke på hjemmet. Man står to timer ad gangen i et døgn, og de står i alt 8 timer i døgnnet. Jacob skriver, at dette er en forholdsvis let tjeneste. Vagten er ikke udsat her, og de har ikke engang patroner i geværet. Hans vagt er uden for oberstens villa. Der er mest vagttjeneste blandet med arbejdstjeneste, ”og man overanstrenger sig ikke ved den tjeneste.”¹⁶⁵ Jacob skriver, at han havde forestillet sig, at det havde været værre end det er og skriver, at det er

¹⁵⁹ Jacob, 20. november 1915

¹⁶⁰ Jacob, 17. november 1915

¹⁶¹ Jacob, 19. november 1915

¹⁶² Jacob, 25. november 1915

¹⁶³ Jacob, 1. december 1915

¹⁶⁴ Jacob, 5. december 1915

¹⁶⁵ Jacob, 9. december 1915

ligesom derhjemme, hvormed han antageligvis henviser til militæruddannelsen i Sønderborg: ”Tjenesten her skulde være det samme som i Sønderborg, da vi efter deres Mening her ude ikke kan noget, hvad der kan være noget i.”¹⁶⁶ Årsagen til, at han nævner, at det ikke er så slemt at være ved denne stilling, skyldes nok, at det ikke er den værste position, de har militært set, og Jacob pointerer også selv flere gange, at han har været meget heldig med den placering, hans kompagni har fået i krigen. ”I den tid jeg har været her har jeg ikke affyret et skud”¹⁶⁷ skriver han i januar 1916. Han skriver, at de ligger trygt gemt inde i skoven, og at der sjældent høres skud fra russernes geværer eller granater. ”Vi tænker aldrig på at Fjenden kun ligger 1 mil borte.”¹⁶⁸ Det er en relativ stille frontlinje, som Jacob befinder sig på. Der skydes på russerne og de svarer igen, men der nævnes på intet tidspunkt om større slag, der indbefatter hans kompagni. Jacob omtaler ligefrem russerne som fredelige og helt gemytlige. ”Russerne lader til at tage det gemytligt om Aftenen og Natten synger de deres Flerstemmige Sange rigtignok mere Kraftig end Kønt.”¹⁶⁹ Jacob har ikke haft et grumt fjendebillede af russere, som har kæmpet på den anden side af fronten. Igennem hele brevkorrespondancen virker Jacob til at forholde sig meget roligt til sin situation, måske også for at berolige Ella. Han skriver ligefrem at: ”efterhånden vænner man sig til Soldaterlivet. Det har sine lyse øjeblikke.”¹⁷⁰ Han forklarer, at det er et spørgsmål om tilvænning¹⁷¹ at være der som soldat, og at dem derhjemme nok forestiller sig det meget værre, end det egentlig er: ”Naar man er midt i det mærker man det ikke saa meget som naar man sidder hjemme og tænker på det, derfor skal i ikke beklage mig alt for meget endnu lider vi ingen nød.”¹⁷² Muligvis pakker Jacob sine beskrivelser ind i beroligende ord for Ellas skyld, men det virker ikke som om, at han lyver omkring deres situation, da han ellers virker oprigtig i sine udtalelser om situationen ved fronten. Han pakker f.eks. ikke ind, at der er mangel på mad, og forklarer Ella, at det ville være rart, hvis hun af og til sendte en et-punds pakke ud til ham med madvarer,¹⁷³ da maden er knap i forhold til, hvad soldaterne kan spise. Om morgenen får de kaffe, til middag lidt kødsuppe, og om aftenen er der 3 mand om at dele et lille brød, hvortil de sommetider får lidt marmelade eller en lille portion fedt. Men han har stadig noget mad fra derhjemme, og når der kommer forbindelse til hjemmet, går det nok, skriver han i starten af

¹⁶⁶ Jacob, 1. december 1915

¹⁶⁷ Jacob, 14. januar 1916

¹⁶⁸ Jacob, 1. december 1915

¹⁶⁹ Jacob, 26. oktober 1916

¹⁷⁰ Jacob, 22. november 1915

¹⁷¹ Jacob, 9. december 1915

¹⁷² Jacob, 25. november 1915

¹⁷³ Jacob, 1. december 1915

december 1915.¹⁷⁴ Jacob skriver, at det ikke vil hjælpe mere at sende større pakker, end dem der vejer et pund, ”da soldaterlivet gør at vi bliver som børn. Vi spiser så længe vi har noget og lader andre sørge for dagen i morgen.”¹⁷⁵ Med sådan en lille kommentar ser man også hvordan, at de sociale normer er lidt i skred. Voksne mænd, der primært er i 30erne og 40erne, spiser fuldstændig uden syn for morgendagen, hvilket taler for at den rolige situation, som Jacob beskriver, trods alt ikke helt ligner livet hjemme i Slesvig. At oplevelsen af hverdagslivet er i skred, ser man også i en henkastet kommentar om, at de kan høre lyden af russernes gevær og granatild så ofte ”men det vænner man sig hurtigt til” ifølge Jacob.¹⁷⁶ Men på det mere konkrete praktiske plan er det interessant at bemærke, at det altså er nødvendigt for soldaterne at have forbindelse til nogen derhjemme, som sender dem pakker med madvarer, da der ellers simpelthen ikke ville være nok mad til at mætte dem. Når der ikke bliver serveret særlig meget mad for dem, virker det næsten som om, at militæret regner med, at der skal komme mad fra soldaternes hjem her i starten af Jacobs tur. Ella får også sat i stand, at et mejeri hjemme i området sender et pund smør om ugen til Jacob. Men hurtigt begynder Jacob at have mad nok. I januar 1916 skriver han til Ella, at han ikke når han at få spist al den mad, som hun sender i pakkerne.¹⁷⁷

I begyndelsen af sit ophold skriver Jacob, at det er rart at have nogle tjenester ved stillingen, som ikke er alt for travle, så han har tid til at tænke på dem derhjemme. ”og da man hverken fryser eller sulter er der tid til at tænke på hjemmet.”¹⁷⁸ Jacob har på dette tidspunkt været væk i 3 uger og føler, at det er rart at have tid til at tænke på familien, når han gør tjeneste. Men allerede tre dage senere er situationen en helt anden: ”Vi har travlt, dog uden at få noget udrettet. Det er for resten godt, da man helst ikke maa tænke for meget på Hjemmet, saa gaar Tiden for trang og for os gjælder det kun om at få Tiden til at gaa indtil Freden kommer.”¹⁷⁹ Nu er det for hårdt at tænke på det trygge hjem, da dette gør afsavnet større, og dermed får tiden til at føles længere. Bare disse tre dage ændrer situationen fuldstændig. Det er hårdt for ham at være væk.

Den 22. december 1915 skriver Jacob, at han har fået besked om, at han er en af de ti mænd, der skal marchere længere ind i skoven væk fra den landsby, hvor de har haft stilling. Derpå hjælper hans kammerater ham med hurtigt at få pakket hans tornyster (en militærrygsæk), så han er klar til

¹⁷⁴ Jacob, 5. december 1915

¹⁷⁵ Jacob, 5. december 1915

¹⁷⁶ Jacob, 27. december 1915

¹⁷⁷ Jacob, 17. januar 1916

¹⁷⁸ Jacob, 9. december 1915

¹⁷⁹ Jacob den 12. dec. 1915

at marchere. Han tager derpå afsked med de kammerater, han havde tilbragt 5 uger med ved fronten. Jacob skriver en afsked til sit opholdssted ved stillingen nær landsbyen. Han føler ikke glæde ved denne forflyttelse og beklager at skulle væk fra den dejlige skovluft.¹⁸⁰ Han har formodentlig vænnet sig til dette sted og disse mennesker, som han har skabt venskaber med. Han forlader trygheden i granskoven og skal nu drage videre til et ukendt opholdssted, som han ikke ved, hvordan kommer til at være. Han skal med 10 andre ud til skyttegraven men uden nogen af hans kammerater, og ingen af dem er dansktalende.¹⁸¹ Da Jacob drager videre ind i skoven væk fra landsbyen, forklarer han ”saa et Øjeblik fik jeg en beklemmende Ensomhedsfølelse men kun et Øjeblik da jeg kom i Tanker om at de andre ikke var bedre stillet. Jeg gav mig i snak med min sidemand saa Vejen blev ikke saa lang.”¹⁸² Endnu engang har han overskud til at sætte sig i sine medsoldaters sted, og agere på at deres situation er ligesom hans egen.

Noget, de fleste af dem lader til at have til fælles, er, at de gerne vil holde tankerne og hjem og familie på afstand, hvorfor de ellers nogle gange sparsomme arbejdsopgaver er velkomne som ting, der kan holde tankerne beskæftiget. ”Det er et mærkværdigt Driverliv saadan Soldaterlevned.” Jacobs bemærkning, om at få tiden til at gå indtil freden kommer, lader til at betyde, at han ikke anser, at fredens komme er noget som han og hans soldaterkammerater har noget med at gøre – om der kommer fred igen virker fjernt. Det virker ikke ud fra Jacobs kommentar her, at deres indsats på frontlinjen gør, at det skulle gøre dem involveret i skabelsen af fred. På denne måde lader det til, at Jacobs perspektiv fra østfronten er en vinkel, hvorfra han ser sig meget fjernt fra de processer og forhold, der har at gøre med krigens forløb og især dens afslutning. Krigen er så umådeligt større end dem. Selvom de er i krig, virker krigen paradoksalt nok som noget, der er langt væk og uden for rækkevide. Denne opfattelse understreges måske af de relativt ”fredelige” forhold, som der er ved denne front. Selv over et år senere bemærker han, at en soldat, der tidligere var været på Vestfronten har sagt, at ”i forhold til Vestfronten lever vi her som i den dybeste Fred.”¹⁸³ Men trods disse fredsommelige forhold ved deres del af fronten længes Jacobs soldaterkammerater efter, at krigen skal slutte, men dog ikke under alle omstændigheder: ”Morsomt er det, at lægge mærke til Samtalen mellem Soldaterne, den drejer sig for det meste om krigens afslutning og alle ønsker de at krigen skal høre op hellere i dag end i morgen[,] men at Tyskerne skulde gjive efter[,] nej det kan

¹⁸⁰ Jacob den 22. dec. 1915

¹⁸¹ Jacob, den 22. dec. 1915

¹⁸² Jacob den 22. dec. 1915

¹⁸³ Jacob, 27. maj 1917

der ikke være tale om.”¹⁸⁴ Så selvom krigen gerne måtte komme og komme snart er der stadig det nationale, tyske håb om krigssejr.

Men indtil krigen slutter, prøver Jacob at få tiden til at gå bedst muligt på de tidspunkter, hvor der er meget stille på fronten. De har det det godt, hvor Jacob er, som han formidler det til Ella ved at fortælle, hvad hun ville opleve, hvis hun var der: ”naar du sommetider hører mig pudse 3 Socialistagitatorer men af forskjellige Retninger, som vi har i vor Grubbe paa hinanden og debatterer saadan kommer i gang at Loftet næsten ryster eller jeg sidder og læser Skjønlitteratur saa skjønt som vi nu engang har det her saa vil Du ogsaa indrømme at jeg ingen Nød lider.”¹⁸⁵ At læse god skønlitteratur og få folk til at skændes for hans egen morskabs skyld vidner om en soldatertilværelse, der om noget byder på ganske andre forhold end det, der skete på Vestfronten på samme tid, hvor krigens gru især kom til udtryk i skyttegravene og kampene om ”ingenmandslandet” mellem de skarpt optrukne frontlinjer.

Jacob udtrykker sig meget roligt i sine breve, og brevene vidner i hvert fald ikke på overfladen om en mand, der har været nervøs – før vi når til slutningen af hans soldaterliv. Jacob har haft et ordsprog i sine breve, som han har beroliget Ella med – og måske også sig selv i en vis forstand: ”Ha det godt og pust til side og tag det bedste.”¹⁸⁶ Men forholdene skifter fra tid til anden, men først efter et år i krig nævner han, at han har det skidt i forhold til nerverne. Her skriver han, at han har dårlige nerver, og dette er første gang, at han beskriver, at han har det skidt rent psykisk, mens han har været ved fronten. ”Nerverne og Omgivelserne gør, at der ikke er megen ro til Tankearbejde.”¹⁸⁷ Nu er livet som frontsoldat ved at sætte sig nogle spor hos ham, trods den forholdsvise rolige front, han befinder sig i. Selvom forholdene er rolige kræver det stadigvæk en bevidst indsats at holde humøret højt, som Jacob ellers lader til at lykkes med det meste af tiden. Soldaterne havde det svært ved at være væk så længe fra hjemmet, og Ziemann gennemgår, at det har været meget normalt for soldaterne under fronten at føle hjemve. “Going home referred not only to a geographical goal that soldiers hoped to live long enough to see again. Its meaning was anchored in the network of social relations which linked the soldier with a particular place. The longing to return home was thus

¹⁸⁴ Jacob, 9. december 1915

¹⁸⁵ Jacob, 20. juni 1917

¹⁸⁶ Jacob, 17. oktober 1917

¹⁸⁷ Jacob, 10. juli 1917

directly connected with homesickness.”¹⁸⁸ Længslen efter hjemmets trygge rammer og familien har fyldt meget hos soldaterne.

Jacob skriver ofte om, hvordan arbejdsforholdene er, da han ikke mener, at de er overbebyrdet. Han nævner, at det ligefrem er en doven tilværelse, hvor man bliver mere og mere lad, da man ikke føler for at få udrettet noget, men bare slappe af og undgå arbejde så vidt muligt.

"Vi arbejder heller ikke hårdere end nødig, jeg har ikke før været med til et saa langsomt Arbejdstempo d.v.s. ude i Civil men den ene lærer af den anden og Omkvædet er stadig det samme at for de 53 Penning og den Kost kan vi virkelig ikke arbejde hurtigere og saa hellere fryse lidt end arbejde for meget. Som du ser en Moral man ellers ikke har kendt." ¹⁸⁹

Jacobs bemærkninger om arbejdstempo og fødevarer går næsten umærkeligt over til en overvejelse over, om forholdet mellem menneskers sociale og materielle grundvilkår påvirker de sociale normer og moral, som bliver det normsæt, der lader til at vejlede den adfærd, der er acceptabel i lejren. Hvis man antager, at normer bliver grundlagt gennem socialiseringsprocesser tidligt i livet, bliver Jacobs bemærkning her netop interessant, fordi at normerne, som Jacob ser dem, ændres i takt med og som konsekvens af, at deres arbejdsforhold er så grundlæggende anderledes på fronten, at man ser ”en Moral man ellers ikke har kendt.”¹⁹⁰ Jacob er bevidst om denne foranderlighed, hvilket taler for, at han er ganske analyserende og observant i forhold til de sociale normer, der ændres omkring ham under sit ophold ved fronten. Og at et menneske, der selv står på slagmarken, oplever disse ændringer i moral, tyder på at oplevelsen af fronten som en mellemmenneskelig anderledes adfærd og normdannelse har været stærk. Jacob erfarer disse normforandringer, men ser dem ikke kun som banale oplevelser, der glemmes igen, men i stedet er han opmærksom på dem og forholder sig til disse erfaringer i sin allerede eksisterende ramme og viden omkring, hvordan folks arbejdsmoral, normalt er.

Jacob kommenterer også på, at når han og hans soldaterkammerater er i skyttegravene, er de nærmest tilfredse med at være der og ikke vil derfra, men når de er et stykke bag fronten, passer det dem fint at blive der under noget mere rolige forhold ”med den velgørende nattero.”¹⁹¹ Men godt en

¹⁸⁸ Ziemann 2007: 117

¹⁸⁹ Jacob, 23. marts 1916

¹⁹⁰ Jacob, 23. marts 1916

¹⁹¹ Jacob, 23. marts 1916

måned senere – nærmest som var det i samme tankestrøm – noterer Jacob, at han regner med, at han hurtigt ville kunne tilpasse sig livet hjemme på gården med Ella, og han troede ikke de ”vil være alt for usiviliserede naar vi kommer tilbage til den store Verden igjen”, og at når de på fronten ”gaar i Seng med Støvler og Klæder paa er en Vane som jeg nok tror vi hurtig og med glæde giver Afkald paa.”¹⁹² Det er altså ikke en permanent forandring de oplever på fronten, men snarere en midlertidig tilpasning, der lader til at være nødvendig for at få det til at fungere i livet sammen på fronten.

6.2 Forskertilgangen

Generelt beskriver Jacob meget sine omgivelser i brevene hjem til Ella og det er næsten helt analytisk, sådan som han skriver om sine oplevelser som soldat i krigen. Enhver lille detalje om forholdene beskrives med stor refleksion over indtrykkene. Hvor Ella skriver meget om sit indre liv, skriver Jacob mere om det ydre i hans liv ved fronten. Det kunne man forestille sig kan skyldes, at han er på fremmed grund og på en ’rejse’, hvilket gør, at han har meget nyt at fortælle, om hvad han oplever og ser, hvor Ella derimod er derhjemme og for det meste ikke rigtig kan berette om noget nyt og anderledes – Jacob kender området hjemme i Kolstrup. Men udover denne selvfølge, at han skriver om sin rejse og fortæller, hvad der er anderledes fra det derhjemme, virker han også interesseret i at beskrive forholdene. Det virker som om, at han finder det spændende at undersøge omgivelserne og reflektere over forholdene og skrive dem ned og analysere en smule over, hvordan et liv ved fronten foregår, og hvordan han selv og de andre soldater oplever det:

”Husk paa jeg er paa Forskerrejse og en saadan kan trække ud, mangel Sømand maa ogsaa være længere Tid fra Hjemmet og saa det at jeg er ikke ene om at være landflygtig men millioner med mig – og med os har samme knugende længsel.”¹⁹³

Han antager muligvis også dette ”forskerblik”, da det kan have en beroligende og distancerende indvirkning på ham, og da dette er lettere at skrive om, da han så ikke bliver så berørt og føler afsavn, som hvis han skrev mere om sine følelser omkring at være langt væk fra hjemmet og sin familie. At han ikke skriver mere om sine følelser, kunne vel ses som en form for overlevelsesmekanisme. Når han forholder sig mere til de praktiske og overfladiske forhold

¹⁹² Jacon, 19. April 1916

¹⁹³ Jacob, 7. april 1916

omkring ham og beretter om dem, konfronteres han ikke umiddelbart så hårdt med det afsavn, han oplever ved at være på fronten.

Jacob fremstår som et intelligent og meget reflekteret menneske, og hans beskrivende/fortællende skrivestil kunne også være en måde at berolige Ella på. Hvis han skrev meget hjem om, at han savnede dem derhjemme og om sine indre følelser og udkrængede sine inderste tanker om det at være i krig og væk fra hjemmet, kunne han også gøre Ella mere bekymret, og hun ville blive mere bedrøvet over at vide, at han havde det hårdt: ”Husk paa jeg er ikke i Krig, men ude paa en Ekspedition”¹⁹⁴ Ifølge Jacob selv tager han ikke livet som en krig, men som en oplevelse han kan berette om – og denne bevidst fordrejede beskrivelse, af hvad han laver ude på fronten, får ham til at fremstå som én, der tænker meget over, hvordan hans breve påvirker Ella derhjemme. Men det virker som om, at han også skriver reflektivt om sine oplevelser, fordi han synes, at dette er interessant i sig selv. Han skriver med en indlevelse, som ikke virker forceret, men fremstår som en reel optagethed af de forhold, der omgiver ham.

Jacob artikulerer, hvordan han vil prøve at forholde sig til sine oplevelser i den tid på fronten, som han her står overfor. Denne tilgang giver både ham en distance til sine oplevelser, men byder ham også at holde et analytisk blik på sine oplevelser. Og i hvert fald i nogle beskrivelser af frontlivet ser vi denne forskertilgang sat i værk; i dette tilfælde er det Jacobs egen oplevelse af, hvordan han optages i gruppen:

"Det er derfor en egen sag at blive tildelt en gruppe, man blive af Kammeraterne optaget med et vis Forbehold, det er akkurat det samme som naar en broget Ko kommer ned blandt en flok Røde Køer. Først bliver man betragtet fra alle sider og kanter og derpaa bliver man omtalt af kammeraterne indbyrdes og endelig bliver der modtaget en afventende Holdning. Jeg forbeholdte mig ogsaa afventende og det lykkedes mig lidt bekvemlig at afparere et par Vittigheder som gruppens lyse Hoved lod gaa ud over mig. Derpaa lod jeg den gode Sætning raade: at et venligt Ord, finder et venlig Sind og Isen var brudt. Jeg var fundet god og optaget i Samfundet."¹⁹⁵

At han sammenligner sin optagelse i gruppen med en broget kos møde med røde køer, lader til at være en naturlig og illustrativ parallel at drage, når man tænker på, at Jacob og Ella lever på en

¹⁹⁴ Jacob den 19. nov. 1915

¹⁹⁵ Jacob, 27. december 1915

gård, og således kan man antage, at billedet har været ganske levende for Ella. Ziemann argumenterer i sit værk for, at det har været meget normalt for landmænd, at forbinde deres omgivelser og erfaringer med de bånd, som de er knyttet til i forhold til deres civile livsform og kontekst. Dette kunne være fordi, at det var det, som landmanden kendte til og derfor kunne relatere sine oplevelser på et fremmed sted til, men kunne også skyldes, at hvis man satte ord på det, man kendte til og ikke de forfærdelige ting, som man oplevede, kunne man måske undgå at skulle genopleve det igen på skrift.¹⁹⁶ Så ved, ligesom Jacob, at skrive om livet ved fronten med referencer til det liv han kendte, har han måske forsøgt at beskrive dette liv på bedst mulig vis, da det har været næsten ubeskriveligt. Jacob beskriver de erfaringer han har fået med livet ved fronten ud fra de rammer, som han allerede har.

Dog er denne nærmest antropologiske tilgang svær at opretholde for Jacob idet han skriver at: ”Mangen sjælelig iagttagelse kan man gøre her i denne Tid men desværre mangler Lejlighed og Ro til at gøre de nødvendige optegnelser.”¹⁹⁷ Så selvom han har denne forskerambition, forhindrer hans soldaterliv ham i, at dette arbejde kan gøres med tilstrækkelig stringens. Dog er meget af hans skrivestil karakteriseret ved en slags analytisk parafrasering, hvor de begivenheder, han refererer, tolkes i samme åndedrag, som de beskrives:

”Folket i sin store Masse respekterer kun styrken enten denne bestaar i fysisk Styrke eller Aandelig Overlegenhed. Og Folkets store Masse har ogsaa noget af Barnets ubevidste Overlegenhed over for svagere Individier. Naar en Kammerat her kan blive ”foræblet” – trukket op – saa bliver han det og naar hans fysiske styrke eller større Begavelse ikke kan skaffe ham Respekt saa er han ilde faren. Medlidenhed kendes ikke og han sendes kun fri naar et andet Offer findes. Det er selvfølgelig kun Folket som Masse betragtet at denne Betragtning kan anvendes paa der findes selvfølgelig mange gode og fornuftige kammerater.”¹⁹⁸

Man må gå ud fra af, at de refererede ting om hakkeordenener, respekt og offerroller kommer fra Jacobs oplevelser på fronten, og det er interessant, at Jacob fra første sætning i dette udsnit skriver i noget der ligner almengyldigheder og lovmæssigheder. Dette er måske for at styrke forskerbilledet, som han ønsker at fremstille. Jacob skriver fra starten af brevkorrespondancen til Ella, at han opfatter sig selv som en forsker, der er på rejse, og at han også ønsker, at hun skal tænke sådan på

¹⁹⁶ Ziemann 2007: 118

¹⁹⁷ Jacob, 7. april 1916

¹⁹⁸ Jacob, 31. juli 1916

hans ophold i Rusland. ”Resten af mit Ophold hernede maa jeg være Forsker, Militærlivet i og for sig interesserer mig ikke men man maa have en kæphest at ride paa herude og for mig er det hvorledes Krigen indvirker paa mig selv og paa de kammerater som jeg træffer paa.”¹⁹⁹ Som tidligere nævnt, kan dette måske skyldes, at han forsøger at distancere sig fra dette militærliv for at skåne sig selv. Og dette er nok en af årsagerne til denne måde, som han anskuer frontlivet på, men som han selv nævner i ovenstående citat, skyldes det nok også, at han ikke finder stor interesse i denne pligt, som han påtager sig ved at være soldat ved fronten. Militæret interesserer ham ikke, men det gør forskerrejser. ”Heldigvis har jeg jo maalet som Forsker ellers vilde det ogsaa blive ensformigt nu da jeg er kjendt med de forskjellige Forhold og ikke ser andet end Militær.”²⁰⁰ Det er især polarforskernes rejser, som han referer til og finder interessante. ”Livet her gaar den sædvanlige gang, men man faar mere og mere Indblik i en af vanskelighederne ved en Nordpolskspedition nemlig samlivet mellem de forskellige mennesker.”²⁰¹ Han forsøger derved at skabe et andet billede af det, som han befinder sig i, lave det om og skabe en konstrueret forestilling om, hvad han foretager sig, for at finde en ro og gejst til at kunne holde ud at være der. Hermed konstruerer Jacob sin egen, i Ziemanns forståelse, krigserfaring for sig selv. Han skaber et andet billede af, hvad han oplever og erfarer i formuleringerne for sig selv og Ella, idet at han skaber en positiv reference til det, han befinder sig i. Han er bevidst om, at dette er muligt for ham at gøre og måske nødvendigt for, at han kan leve på denne måde. Som tiden går, bliver referencerne til forskerlivet færre. Dette er formodentlig i takt med, at han ikke længere har nerverne så meget i ro mere, som jeg tidligere har været inde på. Han skriver, at han nu ikke længere helt kan finde overskud til at lave de optegnelser, som han tidligere har gjort. ”Mangen sjælelig iagttagelse kan man gjøre her i denne Tid men desværre mangler Lejlighed og Ro til at gjøre de nødvendige optegnelser.”²⁰² Det er formodentlig både en fysisk og mental ro, der ikke er til stede. Måske er han ikke længere i stand til at danne en positiv ramme om militærlivet ved fronten.

6.3 Forsynet

Ella bruger sin stærke kristne tro som en hjælp og forståelse for krigens tilstedeværelse og som en forsikring om, at freden nok skal komme. Jakob har i denne forstand også en tro, men den ikke er på

¹⁹⁹ Jacob, 22. december 1915

²⁰⁰ Jacob, 4. februar 1916

²⁰¹ Jacob, 31. juli 1916

²⁰² Jacob, 7. april 1916

samme måde som Ellas tro tilknyttet en kirke og et stærkt gudsbillede. Jacobs tro er ikke traditionel og normsat på samme måde som Ellas. Hans forståelse af kristendommen bliver sat i perspektiv, da han er ved fronten, hvor der afholdes gudstjenester for soldaterne hver søndag. Jacob fortæller således, om sin første gudstjeneste ved fronten:

”Salmesangen ledsages af Regimentmusikere men det hele var et vist militærisk Snit og korthed og jeg for mit vedkommende kunde heller ikke følge Præstens Tankegang naar han mente at denne Krig ikke kunde betragtes som et kort for Menneskeheden og at vi vist senere hen vilde længes tilbage efter denne store Tid, der har frembragt saa stor Offentlighed og Uselviskhed.”²⁰³

Jacob bryder sig ikke om denne kirkegang ved fronten. Jacob karakteriserer hele opstillingen med en gudstjeneste på krigsfronten, som alt for militariseret og bryder sig ikke om præsternes forsøg på at retfærdiggøre krigen i forhold til en kristen tro. Feltpræsterne skulle generelt fungere som et medium, hvori militæret gennem soldaternes tro kunne propagandere, at man skulle ofre sig for krigen og overbevise de tyske soldater om, at fjenderne skulle overvindes.²⁰⁴ Han nævner i et andet brev senere, at det er en generel holdning, at man har svært ved at forstå Bibelens ord i henhold til krigsforholdene, og skriver, at hvis man ikke var kristen i forvejen og havde en stærk fast tro herpå, så ville man ikke blive konverteret til denne tro under disse forhold på fronten og med den forklaring, som præsten giver på, hvorfor der er krig. ”Hvem der ikke har haft fast kristelig Grund under Fødderne bliver det næppe under krigens gang, selv dem der har været udsat for livsfarer mange gange, og dem er der en del her, og er kommen godt fra det.”²⁰⁵ Der var mange soldater ved fronten, som lagde deres religion på hylden, da de så, de forfærdeligheder, som krigen forårsagede. “Even many believers, however, began to wonder if there was any point in praying, as huge numbers of their fellows were injured. This was the inevitable consequence of a highly mechanistic understanding of religion. As the war dragged on, moreover, it could no longer be interpreted as part of a divine plan of salvation.”²⁰⁶ Soldaternes moral blev udfordret og man kunne ikke holde fast ved sin kristne tro og håbe alt blev godt igen, når man kunne se, at dette ikke skete. Krigen varede i stedet ved.²⁰⁷

²⁰³ Jacob, 20. marts 1916

²⁰⁴ Christensen 2009: 376

²⁰⁵ Jacob, 18. april 1916

²⁰⁶ Ziemann 2007: 270

²⁰⁷ Christensen 2009: 377

Men trods denne foragt for feltpræsternes gudstjenester er Jacob en troende mand. Det er ikke en konform kirkelig tro, som Jacob knytter sig til. Han fortæller, at han er kristen på sin egen måde.

”Jeg er ogsaa kristen lille Bassemor men du ved jo nok paa min Maade. Jeg kan ikke rigtig faa Samklang mellem det der foregaar herude og saa de søndagstaler som en velnæret Præst holder i Ro og Fred for sin Menighed. Al Respekt for mangelén der taler af Overbevisning, men to kan efter min Mening ikke nære absolut samme Kristendom dertil er Kristendommen for Individuel. Hvilken Form for Kristendom, der er valgt er vist nok temmelig tilfældig. Er man født af lutherske Forældre bliver man lutherisk men hvormange gode og ædle Mennesker er tilfældig ikke født af lutherske Forældre og dog kan jeg agte deres Overbevisning ligesaa godt som min egen.”²⁰⁸

Som man kan læse ud fra denne skrivelse, om hans forståelse af kristendommen, som nærmest er en erklæring, om hans måde at forstå kristendommen på, er han meget velreflekteret over sin forståelse af troen på de kristne ord. Jacob mener ikke, at det at være kristen skal være institutionaliseret eller normativt, men at det derimod er en personlig og individuel tilknytning til en religiøs forståelse. Som det nævnes tidligere går han ikke til gudstjeneste særlig ofte, og undgår det hvis han kan helt i fronten. Men han forklarer til Ella i nedenstående passage, at han stadig er kristen, selvom han ikke er den flittigste eller mest passionerede kirkegænger.

”Med min bedste Vilje kan jeg ikke følge Præsterne med min Moral og Kristendom staar det ikke i Samklang saa jeg gaar ikke til Gudstjeneste mere end Nødvendig, dog derfor er ingen Hedning. Tullemor, jeg kan bedst danne mig min Kristendom selv og det tror jeg enhver kan naar de er kommen til [...] Alder. Fordi et Menneske er Præst derfor ved han ikke mere om sjælelige Forhold eller rettere overnaturlige Forhold end andre, som Menneske kan han selvfølgelig være sjælelig mere udviklet og forstaa at klæde sine Iagttagelser og Erfaringer i forstaaelige og belærende Form saa det kan være andre til Gode. Men tage noget Privilegium i hans Anskuelse er den rette kan han ikke.”²⁰⁹

Jacob skelner mellem *kirken* og *kristendom*. Han mener ikke, at man den kristne tro nødvendigvis skal udfolde sig i en kirke og hos en præst, men at det er en individuel tro. Dette er en meget individuel og personlig forståelse af kristendommen og dermed mener han ikke, at der er nogen og

²⁰⁸ Jacob, 22. december 1916

²⁰⁹ Jacob, 19. februar 1917

hermed menes præster, som har autoritet til at erklære, hvordan den kristne tro skal opfattes. Som man kan se af dette citat og ellers i brevkorrespondancen nævner han aldrig *Gud*. Han bruger begrebet *Forsynet* i stedet. ”jeg tror det er dig og mit gode Forsyn”.²¹⁰ Forsynet kan i teologisk forstand forstås som en del af Guds skabelse og kan derfor også nævnes ’fortsat skabelse’. Med forsyn menes, der formodentlig ’det særlige forsyn’, som angår menneskene og drager omsorg for menigheden.²¹¹ Hermed menes, at forsynet er en måde, hvorpå Gud styrer verdens skæbne og drager omsorg for menneskene. Forsynstroen er ”*læren om et guddommeligt forsyns ledelse af verden.*”²¹² Jacob nævner oftest, at han er glad for Ellas tro på Forsynet og at dette hjælper ham. ”Men den bedste Trøst og Styrke har det i din urokkelige Tro til Forsynet, behold den saa styrer det sikkert om alle Vanskeligheder.”²¹³ Således har han en tro, der gør, at han mener, at hun i sin tro er med til at styrke ham og hans situation. Dette kan man karakterisere som en form for skæbnetro.

Døden er også en del af skæbnen, mener Jacob, da han trøster Ella, da hendes bror er død ved vestfronten. Ligeså mener Jacob, at det er skæbnen, da hans svoger bliver dræbt på vestfronten. Han skriver: ”vi maa tro og haabe paa, at det var det bedste for ham og hans pårørende.”²¹⁴ Forsynet har med denne død at gøre og troen på, at der er en større mening med hvordan livet udfolder sig eller stopper er bestemt af noget større, som ingen mennesker kan gøre noget ved. ”sørgelig var det med Christian [Jacobs svoger, som er død på vestfronten] men jeg tror Forsynet mener det godt med Midde.” ”Vi ved jo selvfølgelig intet, men lad os tænke at det var det bedste, jeg synes for mit vedkommende at hvad Forsynet end beskikker at saa sker det til vort bedste.”²¹⁵ Ella og Jacob forsikrer hinanden i denne tro på skæbnen, som giver en forklaring på alle de forfærdeligheder, som sker i forbindelse med krigen. ”Tak for din Omsorg for mig og tak for din urokkelige Tillid til Forsynet den gjør mig godt, styrker og hjælper mig.”²¹⁶ Hermed er krigen ikke en komplet irrationalitet, men en del af noget større, som der er en mening med. De deler således denne trosforståelse, trods deres forskellige syn på kirken og hvordan man er kristen. Jacob har også en stor respekt for Ellas kristne tro og støtter hende i, at hun har en stærk kristen tro. ”hold fast ved din Tro den vil hjælpe dig over meget”.²¹⁷ Jacob støtter hende også i, at hun går meget i kirke, selvom

²¹⁰ Jacob, 11. juli 1916

²¹¹ Den Store Danske. Gyldendals åbne encyklopædi:

http://www.denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Religion_og_mystik/Dogmatik/forsyn

²¹² Ordbog over Det Danske Sprog: <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=Forsyn>

²¹³ Jacob, 8. december 1916

²¹⁴ Jacob, 2. februar 1916

²¹⁵ Jacob, 17. august 1916

²¹⁶ Jacob, 18. april 1916

²¹⁷ Jacob, 31. dec. 1915

dette ikke er noget, som han praktiserer meget i forhold til sin egen forståelse af kristendommen. ”du søger noget til at udfylde den Plads i dine Tanker og Omsorg som jeg indtager naar jeg er hjemme.”²¹⁸ Dog mener han også, at hun med denne kirkegang, forsøger at udfylde en plads, som han normalt indtager. Hermed mener han, at hun mangler noget åndeligt indhold og et sted, hvor hun kan samle tankerne og få dem sat i perspektiv. Dette er således noget, som Jacob mener, at hun normalt bruger ham til – eller at de sammen kan være hinanden åndelige inspiration og dele hinandens tanker om andet end den praktiske hverdag.

²¹⁸ Jacob, 22. maj 1917

7. Ægteparret Michelsen

”Hjærtets Post er alt nået til Rusland med alle vore bedste Følelser.”²¹⁹

7.1 ”Min inderlig elskede Jacob!”²²⁰

I det første brev, som Ella skriver til Jacob, mens han stadig er i Sønderborg, skriver hun meget om, at hun savner ham: ”jeg længes efter dig, når jeg spiser Måltiderne, så bliver jeg så underlig om Hjærtet ikke nogen tænkt Følelse, men en fysisk smerte²²¹”. Hun beskriver ligefrem sit afsavn som noget fysisk, hvilket kunne tale for, at de nok ikke har været så meget væk fra hinanden før. Ella fokuserer meget på, om Jacob nu også savner hende og børnene, og om hans kærlighed til hende er lige så stor, som hendes er til ham. Det er specielt i de første breve, at Ella skriver meget om, at hun er nervøs for hans kærlighed til hende. Det er som om, at nu hvor hun ikke længere har ham ved sin side og kan mærke det umiddelbare fysiske nærvær, at hun dermed ønsker at blive bekræftet via ord: ”men nu ønsker jeg snart at se din Længsel på Papier.”²²² Og da hun så ikke får disse gensidige kærtegn på skrift, bliver hun nervøs og tvivler på, hvad han nu engang synes om hende.

Hun skriver meget om sin længsel, og det er som om, at jo mere hun skriver jo dybere bliver temaerne, og det kommer meget tit til at omhandle gensidig kærlighed, og i forbindelse med disse skrivelser beretter hun ofte om tidligere hændelser, hvor hun ikke har følt sig så elsket af Jacob.

”Jeg længes efter at høre Dig sige Tullemor, det læger sådan, thi bare jeg var noget for dig selv personlig, og ej blot at være Kone ved Lejlighed og for resten som en Nødvendighed i din virksomhed. Aa det er noget Vrøvl siger en Stemme inden i mig, men lad os leve rigere, ved at dele hinandens Tanker langt mere, jeg tror nok Du får alle mine, jeg vender vel sommetider den indvendige Side ud ad og Du trættes af alt det overflødige²²³”.

Måske er det lettere for hende, at få sagt alle disse ting på skrift, som hun ikke har kunnet sige før. Det skaber en lavine af følelser fra Ellas side, ting som hun måske har siddet inde med i mange år. I

²¹⁹ Ella, 20. december 1917

²²⁰ Ella, 23. maj 1916

²²¹ Ella, 28. juli 1915

²²² Ella, 30. juli 1915

²²³ Ella, 6. august 1915

et brev nævner hun, at hun er bange for, at han synes, at hun er for tyk og gammel, og at hun klæder sig for hverdagsagtig og ikke pænt og moderigtigt nok. Ella nævner en tidligere episode, hvor Jacob har kritiseret hende for hendes gammeldags garderobe. Ella forklarer, at dette sårede hende, og at hun håber, at han kan lide hende, som hun naturligt ser ud, da alle jo med penge og midler kan se smarte ud med modens og kunstens hjælp.²²⁴ Ella skriver også om, at Hr. Schlösser muligvis skal til af sted og forlade kone og børn. ”Hr. Schlösser vil nok værne om sin kæreste Skat. Nu skriver jeg noget som ikke må misforstås, thi alt er jo i Orden. Jeg kan endnu mindes en Smerte eller underlig Følelse jeg mærkede engang Du kom, og fortalte, så nydelig og frisk, urforknyt som Fru Schlösser var, de er så tiltalende de Sydtyskere. Jeg har måske selv været tung og trist, måske skullet født et Barn, jeg véd jeg følte al Ungdom og Glæde var borte fra mig, men jeg siger også hun er tiltalende og frisk, jeg kan godt forstå Hr. Schlösser, at han ikke gerne lader hende blive éne tilbage. – kan Du nu smile og ligegodt være glad med Din lille Bamsemor herhjemme²²⁵”.

Det ene øjeblik er der en positiv tone, hvor hun virker sikker i sit ægteskab og i det næste opstår en usikkerhed, hvor hun tvivler på, om Jacob i virkeligheden holder af hende. ”Du ved nok, jeg har så lidt følt, at jeg var noget for Dig, det siger inden i mig, engang var jeg noget for Dig, men vist mest dengang Du ikke havde lov til at eje mig”. Men uanset hvad, fortsætter hun disse skrivelser om det meget følelsesmæssige, og det er muligt, at det er en hjælp for hende at få skrevet nøjagtigt, hvad hun føler. Så kan hun i det mindste håbe på, at kærligheden er gensidig.

”Du ved nok Kærlighed beror på Gensidighed, i det mindste varmer og glæder det uendelig når ens Følelser bliver gengældt. Buttemand ja Du må kom hjem til os igen, men så er vi jo så sikker på hinanden, at vi slet ikke taler sammen, Du ved nok min Natur er sådan, at jeg ikke ro før Du har set hvert Hjørne indeni mig²²⁶”.

Ellas brev til Jacob dateret d. 22. januar 1916 indeholder en meget lang passage om Ellas forhold til Jacob, og om hvordan hun i starten af deres ægteskab ikke var sikker på, at han kunne lide hende. Men at hun nu er sikker på deres kærlighed til hinanden, og at de sidste par år har været gode sammen, og at det glæder hende, at Jacob i sine breve skriver, at han har Ella kær, og at hun gør ham glad.²²⁷

²²⁴ Ella, 21. november 1915

²²⁵ Ella, 17. januar 1916

²²⁶ Ella, 31. december 1915

²²⁷ Ella, 22. januar 1916

Det virker som om, at denne brevveksling har en positiv virkning på deres ægteskab. Der bliver skrevet/sagt nogle ting, som måske ellers ikke var blevet sagt. Afstanden gør, at intimiteten mellem dem er nødt til at foregå på skrift, derfor må de forsøge at beskrive deres kærlighed til hinanden via ord i brevene. Det er som om, at der sker en udvikling i forhold til måden at udtrykke sig på. I starten skriver Ella i slutningen af brevene ”din Hustru Ella”, mens det i senere breve er mere ømt og romantisk og afsluttes f.eks. ”Din dig i Kærlighed hilsende Hustru Ella”²²⁸ eller ”Hilsen og Kys fra din Ægtehustru Ella”²²⁹. Følelserne spiller helt klart en større rolle i brevene med tiden. Eftersom at det er nødvendigt at forsøge at beskrive deres følelser, er det også blevet mere naturligt at udtrykke sig kærligt om hinanden.

Ella øser ud af sin kærlighed til Jacob i brevene og det er ham nok en stor trøst, at der er en derhjemme, der elsker og savner ham, og at der er en at komme hjem til i det hele taget. Men Ella bliver også nervøs for, om disse skrivelser om savn er det rigtige at skrive til Jacob.

”Du kan tro vi tænker på Dig, vi længes efter Dig, vi savner Dig, det er måske noget jeg slet ikke måtte lade skinne igennem, men vi elsker Dig vi er glade for Dig og godt tilpas, når Du er hjemme.”²³⁰

Ella er måske nervøs for om hun gør ham en bjørnetjeneste ved at sætte så kraftige ord på afsavnet. Det kan måske gøre, at Jacob så kommer til at savne det og dem derhjemme endnu mere, og gøre det sværere for ham at være væk, da han således får for meget hjemve og derved har for mange sorger over at være ved fronten. Derfor skriver hun således også til Jacob og forhører sig om, det er for egoistisk at ønske ham hjem, så han kan være der for familien:

”Jeg har ofte haft de Tanker, bede Dig, holde ud, for Børnenes og min Skyld, men hver gang har Takten forbudt mig at tale derom, jeg syntes næsten det var egoistisk, men nu skriver Du, det gør godt, at nogen stoler og venter på Dig derhjemme.”

Det er således en balancegang, og dette er Ella bevidst om. Hun inkluderer ham således i sine tanker om dette og lader ham ikke stå udenfor. Dette er nok et resultat af, at hun skriver alle sine tanker

²²⁸ Ella, 21. februar 1916

²²⁹ Ella, 25. februar 1916

²³⁰ Ella, 3. marts 1916

ned, og dem skal han også have del i, nu hvor det er deres eneste form for kommunikation. Intet skal gå til spilde. ”Din dig i kærlighed hilsende Hustru Ella”²³¹

7.2 ”Kære Tullemor”

I sin brevskrivning til Ella skriver Jacob meget om, hvordan livet er som soldat, nok for at inkludere hende i hvad han foretager sig, da det kan være interessant for hende at høre, men nok også for at lade hende forstå, hvordan det går og fortælle, at han har det godt. Så hun kan følge med og vide, hvad der sker med hans sundhed og mentale helbred. De rent praktiske og referende oplysninger angående frontlivet skriver han om lige fra første brev af. Men denne brevveksling mellem ægtepar indeholder også andet end den videregivende oplysning om ve og vel. Samlivet mellem disse to mennesker handler ikke kun om, at vide om den anden er i live og ikke kommet til skade, men der er også et følelsesmæssigt behov, der skal stilles. Jacob, ligesom Ella, hjælper med at sikre kærligheden til sin kone og derved holde ægteskabet ved lige og blive følelsesmæssigt fyldt op og forsikret, at der stadig er en, der elsker og holder af en, nu når man ikke længere er hos vedkommende fysisk. Hvert brev sluttes fra Jacobs side af med ’din Jacob’ og der sendes kys og kram på skrift. Jacob har også kælenavne til hende; Basse, Bamse, Bamsemor og Tullemor. Men der sendes ikke kun følelser via brevene, der skabes et bånd ved, at Jacob fortæller, at han sender tanker hjem til dem derhjemme. ”Mine Tanker er hjemme og dine herude og samles gør de i Ønsket om det bedste for vor lille Kreds.”²³² De skaber tilsammen, som tidligere nævnt et fysisk samlingspunkt på himlen, Karlsvognen. ”Det gør mig rolig at jeg ved at du Ella er med mig en velsignet Ro giver det omtrent saadan naar vi ligger med hinanden i Haanden ude i vor Lulle, Tænk på Karlsvognen og lad den altid bringe dig en Hilsen fra mig og kys til dig og børnene.”²³³ At Karlsvognen skulle være et sted, hvor de kunne kigge op og hilse på hinanden, må de have talt om inden hans afgang til fronten, da både Jacob og Ella omtaler dette i deres første breve til hinanden, hvilket vil sige inden, at de har nået at modtage hinandens breve. Karlsvognen, bliver som tidligere nævnt et himmelsk kontaktmedium for dem, hvorigennem de kan sende tanker til hinanden. ”Kære Hustru. Tak for dine Tanker og Omsorg. Jeg sender også Tanker til Karlsvognen.”²³⁴ Dette fysiske symbol kan skabe en følelsesmæssig kontakt, da dette er et himmelfænomen, en del af den fysiske

²³¹ Ella, 21. feb. 1916

²³² Jacob, 22. december 1915

²³³ Jacob, 17. november 1915

²³⁴ Jacob, 22. december 1915

verden, som de begge har adgang til. Dette kan derfor være en direkte kontakt uden nogen ventetid som ved brevene.

Denne umiddelbare forsikring af kærlighed til hinanden er ikke helt til stede i Jacobs breve fra starten af. Men da Ella begynder at sætte flere ord og tanker på deres samliv, svarer Jacob også på dette og lader hende vide, at han er glad for hende.

”tak for de Aar vi har levet sammen med hinanden. Du har været mit gode Forsyn, ledet mine Tanker og Stemninger i en for mig heldig Retning og ogsaa når Økonomien har trykket mig har du vel nok ubevidst hjulpet mig. Og du hjælper mig herude Bassemor og mærker dine Tanker og din Omsorg for mig, det giver mig en [...] velgjørende Tryghed. Tryghed kan gøres nødig herude kan du vel tænke dig har man Tryghed for al det hele gaar nok og at jeg nok kommer hel og holden hjem til eder igjen, saa er livet betydelig lettere som Soldat.”²³⁵

Ella skriver meget om sine følelser i brevene til Jacob, og hun bliver urolig for hans kærlighed til hende, og Jacob svarer hende tilbage og forsøger at berolige hende i forhold til hendes bange anelser og forsikrer hende, om hans kærlighed til hende.

”Ja, Bamse jeg har i vort Samliv fundet hvad jeg har søgt jeg er bleven rig og ønsker mig ikke mere kanske er jeg egoist dog jeg ved jo at ogsaa du har fundet Tilfredshed og intet i denne Verden er jo fuldkommen, Reglen: Elsk mig lidt men elsk mig længe er ikke saa daarlig og jeg elsker dig længe og ikke saa lidt lille Bamsemor.”²³⁶

Jacob er udmærket klar over, at han ikke altid har været god til at udtrykke sine følelser, og derfor forsøger han nu på papiret at klargøre dem. ”mine Tanker er ogsaa hos dig selvom de ikke altid skinner saa stærkt igennem.” Denne ekspressive kærlighed er en nødvendighed for især Ella, og han støtter hende og sørger for, at dette savn bliver opfyldt. ”vi har ejet hinanden i Brevveksling og i en tryk Bevidsthed.”²³⁷

²³⁵ Jacob, 22. december 1915

²³⁶ Jacob, 30. januar 1916

²³⁷ Ella, 31. december 1917

7.3 ”Das stille Gernhaben”²³⁸

I brevkorrespondancen mellem Jacob og Ella skabes der et mål for dem begge. De ønsker, at deres ægteskab, deres samliv skal fylde mere i deres hverdag. Ella giver udtryk for, at hun ønsker mere følsomhed og samtale i deres tosamhed. Hun har tidligere savnet, at Jacob ikke har været så udtryksfuld, og hun er selv skuffet over, at hun, når hun ikke har været glad eller tilfreds ved deres samliv, ikke har givet udtryk for dette, men i stedet bidt det i sig. ”dog har jeg lidt under den Overbevisning, at Du ikke holdt af mig mere, men vænnet dig til Samliv med én, som nu dog ikke kunne ændres, jeg har ofte selv kalkuleret som så, når jeg selv følte Kærligheden underlig Fraværende.” Ella er især i starten af deres brevkorrespondance meget usikker på, hvordan Jacob føler over for hende. Hun har tidligere tænkt meget på, om Jacob virkelig holdt af hende. Hun var bitter og nervøs for, at hans kærlighed var blevet en vane. ”jeg har vist været sjælesyg den gang, men jeg led, så hårdt, at jeg tydelig mindes de stemninger endnu.”²³⁹ Men med tiden, og med Jacobs forsikring om hans kærlighed til hende, bliver hun mere og mere sikker på det. Jacob giver hende vidnesbyrd om hans kærlighed til hende i det sidste brev, som hun har modtaget. Det fryder hende at være anerkendt ”af den mine Følelser sætter højest, det er det jeg så ofte har hungret efter.”²⁴⁰

Men det er ikke kun det følelsesmæssige, som hun savner i deres tosamhed, det fysiske bl.a. i form af kys, kan hun ikke forstå, at Jacob ikke giver mere ud af. Ella gør Jacob opmærksom på, at han hver gang sender kys til hende i sine breve, men at der ikke sker meget af dette i deres fysiske hverdag. ”Du skriver altid i Brevene, et godt Kys fra Din Jacob, jeg kommer i Tanker om, Du er så flittig til at skrive det på Papier, men du er så gerrig med Kyssene, når du er hjemme, jeg har sjældnen den Indskyndelse, at sende et Kys på Papieret, men derimod opfordrer jeg ofte til et Kys når du vil gå til Marks, skønt Du sommetider nødig vil, kan Du nu forklare dette, det har givet mig Anledning til Eftertanker.”²⁴¹

Jacobs svar på Ellas frustration over manglen på kys giver indtryk af, at han mener, at kys i brevene er passende, men undgår herudover at svare på, hvorfor han ikke kysser hende, når de er sammen på gården. ”Ja Tullemor det er fordi denne Form synes bedst at udtrykke eller betegne das stille Gernhaben og selvfølgelig ogsaa at jeg ogsaa nok havde lyst til at give dig et Kys til Tak for din Omsorg for Hjemmet og til Opmuntring mod kommende Vanskeligheder og sommetider Bamsemor

²³⁸ Jacob, 30. maj 1917

²³⁹ Ella, 10. april 1916

²⁴⁰ Ella, 29. marts 1916

²⁴¹ Ella, 25. maj 1917

et Kys til Fælleseje i lykkelige Minutter.”²⁴² Han betegner deres samliv som *das stille Gernhaben*, hvilket betyder et samliv, som er en stille sympatisk hengivende kærlighed.

Ella skriver, at hun ønsker, at deres samliv skal være bedre, ikke fordi, at det ikke er godt, som det er, men mener dog, at det stadig kan blive bedre.²⁴³ Der er et ønske om at stræbe videre efter et fantastisk fyldigt ægteskab, selvom man er tilfreds. Når man har muligheden for sammen at nå op på et højere åndeligt og følelsesmæssigt niveau i deres ægteskab, mener hun, at de skal forsøge at opnå dette. Jacob følger op på denne forespørgsel fra Ellas side og finder det fornuftigt, at de skal tale mere sammen, så de kan få et rigere ægteskab. Det ægteskab, som de begge ønsker efter denne brevkorrespondance, er ikke kun et praktisk ægteskab eller et ægteskab, der er baseret på tryghed og samvær, for bare at have én at holde nær, men det er et ønske om, at være i et samliv, som indeholder kærlighed, som er fyldt med følelser og tanker for hinanden. Det er en romantisk kærlighed, som især Ella ønsker. Hun vil gerne, at deres samliv og deres gensidige følelser skal have en større plads i deres dagligdag, når han kommer hjem. De har efter hendes mening tidligere slækket på det følelsesmæssige og åndelige samliv, og det er hun fast besluttet på, at det skal der ændres ved. Hun tager fat, og kræver, at de ikke bare skal være, men at de skal handle og arbejde på dette liv i forening. Hun udtrykker det, som at hun nu virkelig vil arbejde hårdt for det. ”men over for Dig går jeg ikke mere på Akord, jeg handler ikke mere af, se bare at komme Hjem og du skal se, hvor vi skal leve følsomt, strengt, dejligt, dybt, kærligt, fint og hinanden agtende.”²⁴⁴ Ella ønsker dette romantiske ægteskab, hvor de giver udtryk for deres følelser, men er godt klar over, at det ikke er noget de kommer sovende til, men at det kræver en indsats. Så selvom, hun ønsker fyrværkeri og inderlighed er det med en rationalitet, at der arbejdes hen imod det.

7.3.1 Adskillelsen

Under krigen har Jacob og Ella skulle håndtere adskillelsen fra hinanden, og den har de håndteret på forskellig vis. Ella har været meget bekymret, men har formået, som tidligere nævnt, at udføre sine nye arbejdsopgaver, dog med bekymringer involveret. Jacob har været bedre til at kunne se fremad og forsikret Ella, at freden nok skulle komme. Han mener selv, at han er god til at se det positive i tingene og skriver også ofte, at krigen og hele denne periode med brevsriveri har ført noget godt

²⁴² Jacob, 30. maj 1917

²⁴³ Ella, 25. februar 1917

²⁴⁴ Ella, 25. januar 1917

med sig. ”Krigen har bevirket at man er bleven sig Aarenes betydning og Livets ja Samlivets inderste Kerne og Godhed mere bevidst.”²⁴⁵ Håbet har været der hele tiden, og blikket mod fremtiden har nok været et mentalt overlevelsesmiddel for ikke fuldstændig at dykke ned i mørke og triste tanker, eftersom at det er det, han har været omgivet af. ”Tulleemor lad os tage det bedste vi kan faa ud af Krigen og lad os holde Haabet ved lige om at selvom Krigen er nok saa slem at den dog bringer os og vore noget godt, som vi herefter kan bruge.”²⁴⁶ Fremtidsudsigterne var der, hvor man kunne håbe på noget positivt eftersom, der ikke var noget positivt i nutiden.

Deres ægteskab ændres ved, at de taler mere sammen, og dermed skabes der et mere gensidigt forhold til hinanden. Krigen gør, at de kommer tættere på hinanden rent følelsesmæssigt. ”Vor Adskillelse har overbevist mig om, at vi to har det godt med hinanden, netop Angsten herfor har ofte plaget mig.”²⁴⁷ Som tidligere nævnt havde Ella i lang tid troet, at Jacob ikke rigtig holdt af hende, og at det kun var børnene, som bandt dem sammen. Men krigen har overbevist hende om, at Jacob virkelig holder af hende. ”og det er jeg den taknemmelig for.”²⁴⁸ Hun er ligefrem krigen taknemmelig, så dette er ikke bare en lille ting i Ellas liv, at de er blevet bragt følelsesmæssigt tættere på hinanden. Ziemann kommer også frem til, at det var været af stor følelsesmæssig betydning for kvinderne på hjemmefronten at have en så tæt korrespondance med deres mænd. “communication by letter was of great importance to women, as it was to their relatives in the field. The constant exchange of letters helped bolster emotional stability.”²⁴⁹ Brevskriveriet har givet ægteparrene en mulighed for at holde en hvis del af deres samliv ved lige. De har forsøgt at forsikre hinanden om deres kærlighed til hinanden - og muligvis er der blevet skabt et endnu større følelsesmæssigt bånd, da man nu skulle udtrykke det sort på hvidt. Dette mener jeg, at man kan argumentere for sker med Ella og Jacob, da man kan se en tydelig udvikling i brevene i deres følelsesmæssige udtryk. Det kunne være interessant at se, om dette også er tilfældet for andre ægteskaber under første verdenskrig på dette tidspunkt. Hanna finder frem til i *Your Death Would Be Mine*, at det er det samme, som sker med Marie og Paul Pireauds ægteskab. De kommer tættere på hinanden, i takt med at de er adskilt. Om det kun er noget, der *sker*, mener jeg ikke er tilfældet hos Ella og Jacob, de er begge meget bevidste om, at de ønsker og dermed skal *handle*, for at deres ægteskab ændrer sig til et, de sætter højere pris. Ella ønsker, at de efter krigen kan leve mere fyldigt

²⁴⁵ Jacob, 28. maj 1917

²⁴⁶ Jacob, 10. marts 1917

²⁴⁷ Ella, 19. december 1916

²⁴⁸ Ella, 14. juni 1917

²⁴⁹ Ziemann 2007: 162

og rigt sammen ”meddele mere hinanden vore bedste Tanker og Følelser, ja vi har det så godt sammen, men Du ser jeg vil have det bedre endnu.”²⁵⁰ Det er en mentalitetsændring i synet på deres ægteskab og hinanden, hvor de bliver bevidste om, at de har muligheden for at tage fat på ny, og adskillelsen og de ændrede forhold som følge af krigen giver dem denne mulighed. De får en øjenåbner om, at deres liv kan blive mere rigt, hvis de fokuserer på at have et indholdsrigt og åndeligt liv *sammen*, og dette kan de kun opnå, hvis de *gør* noget ved det.

Krigen og dermed adskillelsen har paradoksalt nok gjort noget for deres ægteskab og deres følelsesmæssige samliv. Det har styrket dem i deres tillid til og forståelse for hinanden. ”Ja Krigen har rigtignok lært os, hvad et samliv er værd og hvad vi ejer i et godt Ægteskab.”²⁵¹ En adskillelse ville man ellers tro ville kunne gøre det modsatte – nemlig skabe en afstand mellem ægtefællerne. ”The question of whether the long separation emotionally alienated peasant women from their husbands and caused them to feel released from the ties of matrimony is as important as it is difficult to answer.”²⁵² Ziemann mener dog ikke, at det er tilfældet, at kvinderne er blevet følelsesmæssigt afskåret fra deres mænd under krigen. Ziemann mener, at det har været følelsesmæssigt meget vigtigt for kvinderne at holde kontakt med deres mænd, og de breve, som de har modtaget, har også været et bevis på, at der ikke er sket noget med deres ægtefælle ved krigsfronten. En anden årsag til, at der ikke er sket et følelsesmæssigt brud mellem ægtefæller i forbindelse med mandens krigsindsats ved fronten, kan skyldes, at de stadig har en skriftlig kontakt og i denne får sat ord på deres afsavn og tanker. Når man sætter ord på og skriver sine tanker og ønsker ned, bliver man dem således mere bevidst. Men hvis man kun skriver dem til sig selv, som f.eks. i en dagbog, behøver man ikke blive holdt op på disse tanker og idéer. Men disse ønsker og forestillinger, som Ella og Jacob skriver, deler de jo netop med hinanden. De er skrevet til hinanden. Det er en fælles horisont, der bliver skabt. I takt med denne adskillelse og deres brevkorrespondance har de sammen dannet den overbevisning, at det har været godt for dem, at de har været væk fra hinanden på denne måde, da det har gjort dem mere bevidste om, at de har skulle styrke deres ægteskab og være mere udtryksfulde i deres følelser for hinanden. De har forsikret hinanden om, at det nok skulle blive bedre og at denne korrespondance har gjort noget for dem og således har de kunne holde hinanden oppe på disse tanker og følelser

²⁵⁰ Ella, 25. februar 1917

²⁵¹ Ella, 4. juni 1917

²⁵² Ziemann 2007: 162

7.3.2 Ella som leder af gården

Mens Jacob er soldat på østfronten er det Ella, som har den primære opgave af at være administrativ leder på gården. Og denne opgave mener Jacob, at hun klarer godt og foreslår hende, at det kunne være, at hun skulle fortsætte på denne måde, ikke med alt arbejdet, som hun foretager nu, men måske en del af det. Ella får en ny arbejdsopgave. Hun får en ny plads. Nu er hun ikke kun mor og husholdningsleder, men også driftsleder og har ansvaret for administrationen og arbejdsfordelingen på en gård. ”mærkeligt at jeg skal bestemme så store Foretagende.”²⁵³ Ella gør her opmærksom på, at hun indtager en plads og et arbejde, som traditionelt set ikke anses som hendes opgave.

Jacob har støtte til Ellas arbejde på gården. ”Du har min Tilslutning til alt du laver.”²⁵⁴ Der er ingen kommentarer til, at hun måske ikke kan klare det pga. sin manglende erfaring eller pga. hendes køn. Tværtimod opfordrer han hende til at udføre arbejdet og mener, at hun klarer det med bravur.

”Med kartoflerne har i jo faaet det godt ordnet og sig du kun ”mit” lille Bamsemor du virker jo nu med egen kraft og man kan jo ikke vide. Krigen kan jo være længe endnu saa du kan blive stillet for den opgave endnu et længere Tidsrum at skulde selv frembringe.”²⁵⁵

Selv da Ella kommer i clinch med sin svigerfamilie angående taglægningen, er der fuld opbakning fra Jacobs side. Ella sætter pris på denne positive reaktion på hendes driftsevner. ”Hvor Du glæder mig, med at give mig Frihed til at handle, Du vil nok tage Ansvaret, gid jeg ikke beskæmmer den Tillid.”²⁵⁶ Jacob mener ikke kun, at Ella er en god leder af gården derhjemme. Han udtrykker i dette citat ligefrem, at hun på sin vis er bedre end han selv, da hun formår at have et ekstremt godt overblik og er i stand til at sætte folk i arbejde og tage væk uden fysisk at skulle være til stede og overvåge arbejdet. Ella har skrevet, at hun rejser et par dage væk fra gården: ”en nødvendighed for en dygtig Driftsleder, nemlig at vide det godt i gang ogsaa naar man ikke selv er tilstede. Jeg har sommetider manglet lidt denne Frihedsfølelse og ment, at det ikke gik uden at jeg personlig selv var med til at løfte Byrden.”²⁵⁷ Dette er virkelig en tillidserklæring til konen på gården. Jacob sætter ikke kun pris på, at hun tager sig af tingene, mens han er væk, fordi der ikke er andre muligheder, men han er ligefrem stolt af hendes flair for lederskab og er klar over, at hun har mange opgaver i

²⁵³ Ella, 5. februar 1918

²⁵⁴ Jacob, 21. maj 1916

²⁵⁵ Jacob, 20. marts 1916

²⁵⁶ Ella, 27. maj 1916

²⁵⁷ Jacob, 25. juli 1916

denne tid, da hun jo, selvom hun har påtaget sig en ny opgave, ikke har frasagt sig sine andre arbejdsopgaver, som hun havde inden Jacob tog af sted. ”jeg beundrer dig Bamsemor, at du kan få Tid til saa meget, passe Huset, Børnene, Haandværkerne, Markerne og endda have Besøg men godt at du kan det.”²⁵⁸ Han er glad for den måde hvorpå hun er hustru og kompagnon for ham samt den måde hvorpå hun er moder.²⁵⁹ Han kalder hende ikke kun hustru, men også kompagnon eller partner, hvilket virkelig er en ligestillende position, som hun bliver placeret i. Mændene I landbruget stod for de administrative arbejdsopgaver på en gård. “Traditionally, men were also responsible for business management tasks such as dividing up the individual plots of land in line with the desired crop rotation and determining the dates to sow and harvest and for buying and selling cattle and horses.”²⁶⁰ Ella står dermed med en jobfunktion, som er meget atypisk for en kvinde at have.

Både Jacob og Ella udtrykker i deres breve, at Ella tidligere har ønsket at have andre arbejdsopgaver end de moderlige og huslige, og denne krig har så skabt muligheden for, at hun kunne komme til at blive placeret i en anden arbejdsposition. ”det er jo netop det, jeg har kæmpet så svært med her ude i Kolstrup, jeg har aldrig følt mig anerkendt som værende til nogen Gavn og Nytte.”²⁶¹ Her skriver Ella, at hun med sine lederegenskaber nu pludselig føler, at hun har noget, som hun kan vise, at hun er god til i forbindelse med gårddriften, og dette må give hende en umådelig selvtillid, at hun nu føler, at hendes arbejde er til gavn og ikke kun anses som værende gjort ringere end hendes svigermor, som jo ikke tidligere har været imponeret af Ellas evner som gårdkone, men her kan Ella pludselige vise, at hun har administrative sine evner. Jacob er også glad for, at Ella har fået denne arbejdsmæssige åbenbaring. ”Tullemor man kan ogsaa lede noget godt af den onde Verdenskrig den har da givet dig Lejlighed til at prøve dine Kræfter ogsaa paa andet Omraade end netop Husholdningens. Du har jo af og til ønsket at virke paa andet Omraade.”²⁶² Jacob mener ligefrem, at man kan lede noget positivt ud af krigen, da det jo har gjort, at hun kunne vise sine evner. Senere nævner Jacob også, at de nok skal komme igennem denne krig og adskillelse, da det jo senere bare vil være minder, og at det også vil være minder for deres børn. ”De vil altid mindes da Far var i Rusland og i Forbindelse hermed vil de mindes at Mor var stærk og Tillidsfuld og satte sin Lid til Forsynet nok skulde føje alt det bedste. Ja, Tullemor saadan kan der

²⁵⁸ Jacob, 14. august 1916

²⁵⁹ Jacob, 30. januar 1917

²⁶⁰ Ziemann 2007: 159

²⁶¹ Ella, 21. maj 1916

²⁶² Jacob, 4. november 1916

komme godt ud af noget som ser mindre godt ud.”²⁶³ Heri nævnes det også, at han er imponeret af hendes evner og styrke i forhold til at være alene og klare strabadserne, imens at han været i krig.

”Separation from one’s husband eventually became an oppressive normality. Conflicts sometimes arose, when men tried to make decisions relating to farm business from afar by letter. These required the women to have a minimum of selfconfidence. On the whole, however, they suggest that the long separation from their husbands was causing women to lose confidence and thus to become increasingly unsure of how to behave.”²⁶⁴

I denne udvikling, som der sker med Ella og hendes arbejdsopgaver, viser hun Jacob, at hun kan foretage de samme arbejdsopgaver som ham og måske endda bedre. Men hun viser ikke kun sine nye evner frem, hun får også positiv respons på dem fra Jacob, som bakker hende op i hendes nye position. Hun står dog ikke fuldstændig alene, da Jacob hjælper hende i brevene. Han forklarer og fortæller om markerne og hvornår det er mest givtigt at så og høste og giver instrukser om, hvordan og hvad der skal plantes og sås. Ziemann forklarer, at dette var en normal procedure, for de landmænd, som var udstationeret. De soldater, som var landmænd, havde tæt kontakt til og hjalp i en vis udstrækning via brevene med at passe gården derhjemme. Mændene skrev i deres breve hjem til konerne derhjemme, som nu havde ansvaret for landbruget, hvad der var vigtigt at forholde sig til heri og hvordan. “Farmers in fact remained closely connected with their farms and gave their wives detailed instructions on how to carry out the necessary work. Some, however, had to face the fact that, after a long period in the field, they had lost some of the necessary knowledge and competence and could no longer intervene by means of letter.” Ziemann nævner dog også, at det blev sværere og sværere for landmændene i fronten at vurdere, hvad der er bedst for gården derhjemme, da de jo ikke kan have følingen med det, nu da de er så langt væk. Mændene glemte således også nået af den viden, som de havde haft som landbrugsarbejdere, da de ved fronten ikke havde mulighed for at holde det ved lige. Derfor udviklede det sig med tiden også ofte til, at der blev videregivet færre råd i forbindelse med driften af gården. Dette hænder også for Jacob. I starten er han mere aktiv i sine råd angående gårdens drift og forklarer nøje Ella, hvad der skal sås hvornår og hvordan, og hvilke køer, der er mest givtige at slagte eller sælge.²⁶⁵ Som tiden går, indrømmer han, at han måske ikke længere er helt kvalificeret til at vurdere disse ting, så han giver Ella fuldt ansvar med disse

²⁶³ Jacob, 8. februar 1917

²⁶⁴ Ziemann 2007: 162

²⁶⁵ Jacob, 10. April 1916

vurderinger,²⁶⁶ da hun jo også kan rådføre sig med bestyreren af gården, Jørgensen. Men selvom, han forklarer, at han ikke skal tage de endelige beslutninger længere, ønsker han stadig at diskutere, hvad der hænder med forretningen på gården derhjemme. Han sender bl.a. flere breve, som han benævner ”agrarebreve”.²⁶⁷ Jacob vil stadig være en del af denne driftsførelse, selvom han ikke længere har sidste ord.

Ella bliver mere fri i den forstand, at hun får indsigt i og erfaring med at være driftsleder på en gård. Hun får evner, som er ligestillede med Jacobs. Ella kommer under denne krigstid i arbejde, hvilket er situationen for adskillige kvinder, der er ramt af krigen på denne tid. Kvinderne overtager i krigsperioden mændenes arbejdsopgaver, men spørgsmålet er, om det giver dem og dermed også Ella en form for ligestilling. Ziemann mener ikke, at dette sker for kvinderne, som har ekstremt fysisk overarbejde med de nye jobfunktioner.²⁶⁸ Der er mange kvinder som lider fysisk overlast ved at påtage sig mandens arbejde. Dette har typisk været tilfældet på mindre gårde, hvor der ikke har været mange ansat, som overvejende kunne påtage sig det fysiske arbejde.²⁶⁹ Dette har gjort, at kvinderne ikke har været lykkelige for dette nye arbejdsansvar, som de har fået, men i stedet har ønsket at blive fri for disse hårde fysiske anstrengelser. De har jo ikke erstattet en gammel jobfunktion med en ny, men i stedet påtaget sig endnu en. Således var der udvidet arbejde, hvilket havde været hårdt for kvinderne, som nu var trætte – nok både mentalt og fysisk – af at varetage mange arbejdsopgaver under krigen og dermed glade for mandens tilbagevenden.²⁷⁰ Disse kvinder har nok ikke følt sig mere ligestillet med deres mænd idet, at de har fået mulighed for både at arbejde hårdt på marken, været en hustru, der skrevet breve til manden og passet hjemmet samt en moder, der passet børnene. Men dette har ikke været tilfældet for Ella, da hun er landbrugskone på en større gård med flere ansatte, som tager sig af det fysiske i forbindelse med driften af landbruget. Ellas nye arbejdsopgaver i forbindelse med Jacobs fravær har været af administrativ karakter.

En anden årsag, som kunne være med til at dementere landbrugskvindernes følelse af ligestilling, mener Ziemann er, at kvinderne gennem mandens fravær ikke har stået helt alene med gårdarbejdet, men har været afhængige af og får af deres mænd for at kunne styre gården. Dermed mener han ikke, at der er sket en udvikling, som kunne være med til at gøre landbrugsægtefællerne mere

²⁶⁶ Jacob, 25. januar 1916

²⁶⁷ Jacob, 10. april 1916

²⁶⁸ Ziemann 2007: 784

²⁶⁹ Ziemann 2007: 158

²⁷⁰ Adriansen 2006: 171

ligestillede.²⁷¹ Jeg er ikke helt enig i denne konklusion. Kvinderne har modtaget hjælp fra deres mænd i styring af gården, men de har stadig formået at stå med ansvaret i sidste ende, hvis der skulle opstå nogle problemer eller, hvis der hurtigt skulle tages en beslutning. Kvinderne har ikke haft tid til at skrive et brev og høre manden mht. beslutninger, der hurtigt skulle tages. Brevet skulle først nå til fronten, herefter skulle manden læse det først og derefter svare tilbage. Denne proces ville sagtens kunne tage en uge og måske to.²⁷² Jeg mener, at selvom kvinderne og Ella ikke har stået fuldstændig alene, har de alligevel båret en stor del af ansvaret for beslutningsprocesserne og administreringen af gården, da det er dem, der har været der rent fysisk. Ella har været ansvarlig for at tale med mejeriet, mølleren, købmanden, taglæggeren, elektrikerne, embedsmændene, vagten (der sørgede for, at de russiske krigsfanger blev ved gården), kontrolmyndighederne og har dermed været ansvarlig for i sidste ende at samle alle disse meninger og træde og forsøge på. Det er ikke sikkert, at kvinderne og dermed Ella har følt sig mere ligestillet mht. disse nye ansvarsområder, da det har været meget hårdt og sikkert også har føltes som en byrde og et umådeligt arbejdspress, som man har haft svært ved at opretholde. Og Ella skriver også flere gange, at det er hårdt, og at hun har mange nerver pga. alle disse ting, som skal hænge sammen og især økonomien trykker hende. Men alt i alt nævner hun også, at hun er positivt indstillet over for dette ansvar, da hun nu pludselig indser, at der er noget andet end at passe børn, som hun er god til.²⁷³ Hun er ikke utilfreds med dette arbejde. Hun er glad for det og føler sig dygtig til det. Ella virker til at sætte en vis pris på dette job som driftsleder af gården, selvom det selvfølgelig er hårdt. Ziemann nævner også, at det ikke har ændret meget ved kvindernes selvtillid, at de nu pludselig har fået dette nye arbejdspress. "Their temporarily expanded sphere of action offered them little scope for boosting their egos. There is no evidence that taking on men's work helped them attain the prestige traditionally associated with it." Ella tæller formodentlig som en af disse få kvinder, som har fået en større selvtillid med dette afsavn, da det virker som om, at hun har fået styrket sin selvtillid under dette krigsforløb, hvor hun har haft til opgave at styre gården. Størstedelen og specielt dem, som har haft mindre gårde at tage sig af, hvor kvinderne har indgået i det hårde fysisk arbejde, har det nok været en anden sag mht. selvtillidsfølelsen. Det er en anden sag at have stået for det rent ledelsesmæssige og administrerende, som Ella, da dette ikke har bragt hende umiddelbar fysisk overlast, men i stedet har gjort hende opmærksom på, at hun havde evner for at styre og lede.

²⁷¹ Ziemann 2007: 159

²⁷² Christensen 2009: 357

²⁷³ Ella, 18. Juli 1916

8. Konklusion

Første verdenskrig var medvirkende til, at mænd verden over må forlade deres hjem og drage mod fronten. Dette skabte en situation, hvor både mændene på krigsfronten og kvinderne på hjemmefronten blev placeret i andre roller og forhold, end hvad de havde været vant til. Ægtepar har foruden dette også skulle tilpasse sig en hverdag uden deres partner. Den eneste kontaktflade har været feltposten. For Ella og Jacob Michelsen har krigen også sat dem i nye roller og en position, hvor de har været nødsaget til at forholde sig til hinanden og deres ægteskab på en ny måde i kontakten med hinanden via en strøm af breve mellem Kolstrup og østfronten.

Hver især har Jacob og Ella stået i uvante forhold på hver deres fronter. Ella står alene som driftsleder af gården sammen med sine andre arbejdsopgaver som moder og hustru. Hun skal klare alle disse arbejdsopgaver samtidig med, at hun konstant er bekymret for Jacobs ve og vel, og hver dag håber på, at freden kommer og han kommer uskadt hjem. Troen på Gud og Jacobs forsikring af, at han elsker og holder af hende, er det, der holder modet og håbet oppe hos Ella. Hun udvikles i dette forløb og finder mod til at tale om hendes og Jacobs ægteskab på en måde, som er mere ærlig og følelsesmæssigt udtryksfuld end før. På et andet område, hvor hun får mere selvtillid er, idet at hun i sin nye ledelsesfunktion finder interesse og erfarer, at hun har evner på dette felt. Hun støttes også i denne følelse af selvbedrift af Jacob, og dette giver hende en følelse af at være noget andet end en bondekone. Jacob forholder sig til sit liv på fronten på en meget reflektiv og fortolkende måde, og erfarer og fortolker dermed de oplevelser, han gennemgår i livet som soldat. Dette har været Jacobs måde at klare livet ved fronten på, ved at danne en særegen tilgang til erfaringerne ved østfronten. Han har klaret afsavnet fra familien og hjemmet ved at have en stærk tro på forsynet og skæbnen, og har selv formået at trøste og støtte Ella i hendes opgaver på hjemmefronten. Soldaterne på fronten, der kommer fra landet, havde mange ting at tænke på og de forholdt sig både til deres egen dagligdag, men i kraft af den store brevveksling var hjemmets forhold også beviseligt meget i deres sind.

Ella og Jacob har i deres adskillelse befundet sig i to forskellige geografiske sfærer. I disse forskellige frontafsnit, som de har befundet sig i, har de oplevet og erfaret ud fra forskellige situationer og miljøer i forskellige roller. De har dog ikke været fuldstændig afskåret fra den andens verden, da informationer om, hvordan og hvad, der har berørt dem og fyldt meget i deres tanker, er blevet videregivet i deres breve til hinanden. De har hver især i brevskrivningen til hinanden reflekteret over deres oplevelser, og herigennem er der også blevet dannet en selvrefleksion i selve

skrivningen af disse informationer og tanker. Ella og Jacob har erfaret på fronterne og formidlet dem videre i breven. Tankerne og refleksionerne har ikke kun eksisteret hos dem hver især, de har sammen i selve brevkorrespondancen dannet et fælles erfaringsrum. De to fronter og dermed sfærer er faldet tæt ind over hinanden pga. brevkorrespondancen, og Ella og Jacobs oplevelse af krigen er således ikke kun en oplevelse ved østfronten eller i Nordslesvig, men pga. af deres breve kan man sige, at deres daglige oplevelse og erfaring af krigen forholdt sig både til livet ved fronten og livet i hjemmet. De har sammen diskuteret, skrevet og læst om begge frontafsnit.

I korrespondancen mellem Jacob og Ella skabes et måske mere ligestillet og følelsesrigt ægteskab mellem dem. Der sker en udvikling i Jacob og Ella Michelsens ægteskab under denne adskillelse, som krigen skaber. Jeg mener at kunne påvise med Ella og Jacobs korrespondance, at ægteskabet har spillet en umådelig stor rolle. Kvinderne har også savnet deres mand og ventet dem hjem pga., at de følelsesmæssigt har manglet deres partner. De har ikke kun været partnere i en rent arbejdsmæssig forstand, men også partnere som forældre i en familie og som partnere i et kærlighedsforhold. I gennem denne brevkontakt, hvor de nu kun skal skrive til hinanden, får Ella taget sig mod til at bringe deres kærlighed til hinanden på tale. Dette bliver et tema for hele brevkorrespondancen, som de konstant forholder sig til. De udvikler herigennem deres forståelse af ægteskabet og vigtigheden i at give udtryk for deres følelser for hinanden. Brevskrivningen blev en del af måden hvorpå, de definerede deres identitet og interagerede med verden udenfor og planlagde for fremtiden. "Writing became the means by which they defined their identity, interacted with the world beyond their village boundaries, and made plans for the future."²⁷⁴ Ægteskabet er i selve brevene, som er deres fælles horisont. Herigennem udvikles og erfares, hvad der definerer dem som mennesker og partnere i et ægteskab.

Ægteskabet er ikke blevet dårligere som følge af adskillelsen under krigen, man kan argumentere for, at det er blevet bedre. Ella og Jacob reflekterer over, hvordan dette ægteskab kan gøres bedre. Brevkorrespondancen er en kilde, hvorigennem kontakten gennem fronterne er blevet skabt og formidlet. Men heri har de ikke kun rørt ved hinanden, men skabt en fælles horisont og et fælles sprog, der tilsammen har dannet en virkelighed for dette ægtepar. Brevskrivningen har også været den eneste kontaktflade som andre ægtepar har gjort brug af i opretholdelsen af samlivet under verdenskrigen. Denne brevkorrespondance som kilde, mener jeg, er rig i informationen omkring menneskers forståelse af dem selv og deres situation under krigen, samtidig med at det også er en

²⁷⁴ Hanna 2006: 299

kilde til ægteskabets udvikling i samme tid. Ægteskabet stagnerer ikke i denne kontakt via pen og papir, men udvikles i en gennemgående tankestrøm af informationer og erfaringer i forståelsen af menneskets håndtering af krigssituationen og dens følger – også på mere intim vis.

Brevene er en hverdagshistorie, som i sprækkerne af banal information er fyldt med tanker om, hvordan mennesket forstår sig selv og erfarer verden. I min meget tekstnære mikrohistoriske fremgangsmåde har jeg haft mulighed for at kigge ned i disse sprækker og ikke bare skrabe i overfladen af de informationer om håndens kulturhistorie, der ligger tydeligt ovenpå. Åndens kulturhistorie har jeg formået at finde frem til i disse breve gennem en meget dybdegående læsning og analyse af brevene. Hvis jeg havde arbejdet med en tydelig rød tråd fra starten af i min tilgang til kildematerialet, ville man formentlig kun have set de tydelige erfaringer af selve livet ved fronterne. Men jeg har i processen fundet den røde tråd – læst og analyseret mig frem til informationer, som man ellers ikke ville have set med en mere klassisk kildetilgang. Med den mikrohistoriske metode har jeg ikke kun fundet frem til hhv. Ellas og Jacobs erfaringer med krigen. Der er også fremtrådt endnu et analytisk plan, hvor deres fælles erfaringer i brevene er blevet analyseret, der viser, at ægteskabet har eksisteret i krigens brevkorrespondance, hvor den har skabt et mulighedsrum for ægtepar, hvor de har levet sammen trods den lange afstand.

9. Litteraturliste

Adriansen, Inge: *Første Verdenskrig i Mikroperspektiv - Maria Gørrigsens Åbenbaringer*, Historisk Samfund for Als og Sundeved & Museet på Sønderborg Slot i samarbejde med Foreningen Danmarks Folkeminder, 2003

Adriansen, Inge og Hansen, Hans Schultz (red.): *Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918*, Museum Sønderjylland & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2006

Adriansen, Inge: "Hjemmefronten – træk af hverdagslivet" i Adriansen, Inge og Hansen, Hans Schultz (red.): *Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918*, Museum Sønderjylland & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2006

Bessel, Richard: *Germany after the First World War*, Oxford University Press, 1993

Chickering, Roger: *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge University Press, 1998

Christensen, Claus Bundgård: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, Gyldendal, 2009

Christensen, Claus Bundgård: *Krestens breve og dagbøger. En dansker på vestfronten. Første Verdenskrig*, Gyldendal, 2012

Groa, Eg, "Die Russen eller Iwan: En jødisk bolsjevik? – Tyske soldaters selvopfattelse og syn på den russiske modstander under Ruslandsfelttoget 1941-1945" i *Rubicon*, nr. 1, 2009

Hagemann, Karen og Schüler-Springorum, Stefanie (red.): *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*, Berg, 2002

Hanna, Martha: *Your Death Would Be Mine*, Harvard University Press, 2008

Hansen, Hans Schultz: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, 1994

Harbsmeier, Michael: "Mikrohistorie – et plaidoyer" i *Mikrohistorie*, Den jyske Historiker, nr. 85, 1999

Heiberg, Steffen: "Forord" i *Nyt fra Vestfronten. Marine Jensen og sønners breve fra 1. Verdenskrig*, Odense Universitetsforlag, 1998

- Holm**, Andreas Beck: *Videnskab i Virkelighed*, Samfundslitteratur, 2011
- Hvidtfeldt**, Johan & Iversen, Peter Kr. (red.): *Åbenrås Bys Historie III*, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1974
- Jensen**, Niels Jørn og Jensen, Marine: *Nyt fra Vestfronten. Marine Jensen og sønners breve fra 1. Verdenskrig*, Odense Universitetsforlag, 1998
- Jones**, Heather, "War Experiences in Rural Germany, 1914–1923, by Benjamin Ziemann" i *The English Historical Review*, cxxiii, 502, June 2008
- Jorn**, Ole: Efterskrift i Ginzburg, Carlo, *Osten og Ormene – kosmos ifølge en 1500-tals møller*, (dansk oversættelse af Ole Jorn), Kulturklassiker Klim, 2006
- Jørgensen**, Arne: *Hans-Georg Gadamer*, Forlaget Anis, 2009
- Kjørup**, Søren: *Menneskevidenskaberne: problemer og traditioner i humanioras videnskabsteori*, Roskilde Universitetsforlag, 1. udg., 1996
- Kjørup**, Søren: *Menneskevidenskaberne Bind 2: Humanistiske forskningstraditioner*, Roskilde Universitetsforlag, 2. udg., 2008
- Koselleck**, Reinhart: "'Erfaringsrum og 'forventningshorisont' – to historiske begreber" i Busck, Jens, Nevers, Jeppe og Olsen, Niklas (red.): *Reinhart Koselleck. Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*, Hans Reitzels Forlag, 2007
- Kragh**, Birgitte: Fanny Enge (1805-1881), *KVINFO, Dansk Kvindehistorie: Dansk kvindebiografisk leksikon*, 2003, <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/806/origin/170/>
- Kühl**, Jørgen og Ødegaard, Jens: "Danksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig. En diskussion" i *Sønderjyske Årbøger*, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1990
- Kvium**, Christian: "Fortiden som en afvigelse fra nutiden. Nogle tanker om historisk erfaring og konstruktion" i Andersen, Lars, Duedahl, Poul og Kallestrup, Louise N., *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser*, Aalborg Universitetsforlag, 2005
- Lammers**, Karl Christian et al.: "Krigsbilleder og krigsoplevelse: Soldaternes første verdenskrig" i *Den Jyske Historiker – Krig og Samfund*, 1985, s. 75-120

Lund, Hans: *Askov Højskole 1865-1915*, Gyldendal, 1965

Lundtofte, Henrik, Sprængt i Stykker. Boganmeldelse: Peter Englund: Kampens Skønhed og gru. Første Verdenskrig i 212 korte kapitler, *Politiken*, 9. januar 2010

Michelsen, Anne-Helene: ”Erindringer”, 1990 (uudgivet), ligger ved Egnsmuseet Jacob Michelsens Gård, Aabenraa, Museum Sønderjylland

Michelsen, Anne-Helene: *Jacob Michelsens gård i Kolstrup, Aabenraa*, Hottryk Grafisk Kommunikation, 2. oplag, 2009

Muir, Edward og Ruggiero, Guido (red.), *Microhistory & the Lost Peoples of Europe. Selections from Quaderni Storici*, The John Hopkins University Press, 1991

Nevers, Jeppe og Olsen, Niklas: ”Indledning” i Koselleck, Reinhart: ”Erfaringsrum og ’forventningshorisont’ – to historiske begreber” i Busck, Jens, Nevers, Jeppe og Olsen, Niklas (red.): *Reinhart Koselleck. Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*, Hans Reitzels Forlag, 2007

Nielsen, Harald (red.): *Sønderjyske Soldaterbreve fra Øst- og Vestfronten, skrevne til Slægt og Venner i Hjemmet*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 13. oplag, 1916

Nielsen, Henrik Gjøde: [anmeldelse af *Kun Legetøj i deres hænder*] i *Fortid og Nutid*, nr. 1, 2009, s. 71-73

Nielsen, Niels Kragh: *Sønderjyder i den store krig 1914-1918*, Sønderjyske billeder 4, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, 1993

Nørregård, Martin Bo: ”Sønderjyder ved fronterne” i Adriansen, Inge og Hansen, Hans Schultz (red.): *Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918*, Museum Sønderjylland & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2006

Nørregård, Martin Bo: ”Forord” i Thygesen, Jonas Schultz og Nørregård, Martin Bo (red.): *Kun legetøj i deres hænder, Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*, Forlaget Gammelting, 2008

Olden-Jørgensen, Sebastian: ”Krigens breve – breve som genre og som kilde”, *Foreningen af Historielærere ved Handelsgymnasiet: FHH*, nr. 60, 2010

Ottosen, Martha: *Breve til Hjemmet fra Sønderjyske Soldater*, H. Hagerups Forlag, 1917

- Sarup**, Jes & Rørdam, Valdemar: *Sønderjyden Mikael Steffensen – En af de faldne*, H. Aschehoug & Co., 1918
- Schulz**, Annette Østergaard: *Mellem Fjelstrup og fronten, Inger og Jørgen Friis – breve 1915-1918*, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1996
- Stone**, Norman: *The Eastern Front 1914-1917*, Penguin Books, 1998
- Sørensen**, Niels Arne: *Den Store Krig. Europæernes Første Verdenskrig*, Gads Forlag, 2005
- Sørensen**, Niels Arne: ”Martha Hanna: Your Death Would Be Mine. Paul and Marie Pireaud in the Great War”, anmeldelse i *Nyt fra Historien*, LVII, 1. Forår 2008, Aarhus Universitetsforlag
- Thing**, Morten (red.): *Carlo Ginzburg: Spor. Om historie og historisk metode*, Museum Tusulanums Forlag, 1999
- Thygesen**, Jonas Schultz og Nørregård, Martin Bo (red.): *Kun legetøj i deres hænder, Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*, Forlaget Gammelting, 2008
- Ulrich**, Bernd: *Die Augenzeugen: Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914-1933*, Klartext Verlag, 1997
- Ulrich**, Bernd og Ziemann, Benjamin (oversat af Christine Brocks): *German Soldiers in the Great War. Letters and Eyewitness Accounts*, Pen & Sword Military, 2010
- Ziemann**, Benjamin, “Geschlechterbeziehungen in deutschen Feldpostbriefen des Ersten Weltkrieges” i Hämmerle, Christa og Saurer, Edith (red.), *Briefkulturen und ihr Geschlecht. Zur Geschichte der privaten Korrespondenz vom 16. Jahrhundert bis Heute*, Böhlau Verlag, 2003
- Ziemann**, Benjamin (oversat af Alex Skinner): *War Experiences in Rural Germany 1914-1923*, Berg, 2007